

KS. MAREK PARCHEM

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego

MOTYW WOJNY ESCHATOLOGICZNEJ W APOKALIPSIE ZWIERZĄT (1 HEN 90,13-19)

**THE MOTIF OF ESCHATOLOGICAL WAR IN THE ANIMAL APOCALYPSE
(1 ENOCH 90:13-19)**

ABSTRACT: The description of eschatological war and the presentation of God as a victorious Warrior who defeats all enemies appear in the Animal Apocalypse (1 Enoch 90:13-19). There are some difficulties with the interpretation of this text. One of the problems is the relationship between 90:13-15 and 90:16-19. Literary analysis shows that 1 Enoch 90:13-19 is a complex text, that is, vss 13-15 were modeled after vss 16-19 and were composed to represent the military career of Judas. The text preserved in the present form shows a specific perspective of time, namely the battles of Judas become the anticipation of events on a larger scale, referring to events in the last days. The text in 1 Enoch 90:13-19 describes war as a cosmic conflict in both heavenly and earthly spheres between the forces of good and the forces of evil, in which God, heavenly beings and humans take part. The forces of good are God (= the Lord of the sheep), a heavenly being (= Michael), and the army of Israel (= the sheep) led by Judas (= the ram). The forces of evil are heavenly beings (= the shepherds), the Gentiles (= the wild birds and animals), and the apostates (= the wild sheep). In 1 Enoch 90:13-19 it is underlined that the only, highest and true leader of the sheep is God himself. Thanks to the immediate interference of God and His support, the sheep (= Israel) will win an absolute victory over all enemies, who will be annihilated.

SŁOWA-KLUCZE: *Apokalipsa Zwierząt*, wojna eschatologiczna, Bóg Wojownik

KEYWORDS: *the Animal Apocalypse*, eschatological war, God the Warrior

Motyw wojny jako jednego z kolejnych wydarzeń „końca dni”, której rezultatem będzie całkowite i ostateczne zwycięstwo sił dobra nad siłami zła, jest tematem często pojawiającym się w literaturze okresu międzytestamentalnego, zwłaszcza w pismach o charakterze apokaliptycznym. W *Apokalipsie zwierząt*, stanowiącej pismo należące do tradycji henochicznej, którego ostateczna redakcja nastąpiła pod koniec lat sześćdziesiątych II w. przed Chr., opis wojny eschatologicznej pojawia w 1 Hen 90,13-19. Ten zbrojny konflikt jest wydarzeniem bezpośrednio poprzedzającym sąd (1 Hen 90,20-27) oraz

chwalebne odrodzenie Izraela (1 Hen 90,28–36), po którym nastąpi odnowienie całej ludzkości (1 Hen 90,37–38).

1. TEKST 1 HEN 90,13–19¹

¹³ I patrzyłem, aż przyszli pasterze, orły, sępy oraz kanie i wołali do kruków, aby zmiażdżyły róg tego barana. I walczyły z nim i prowadziły wojnę, a on walczył z nimi i wołał, aby mogła nadejść jego pomoc.

¹⁴ I patrzyłem, aż ten człowiek, który zapisał imiona pasterzy i przyniósł (je) przed Pana owiec. Wspomógł on tego barana i pokazał mu wszystko, (a mianowicie, że) jego pomoc zstąpiła.

¹⁵ I patrzyłem, aż Pan owiec przyszedł do nich w gniewie, a ci wszyscy, którzy go zobaczyli, uciekli i wszyscy oni upadli w ciemność przed jego oblicza.

¹⁶ Wszystkie orły, sępy, kruki i kanie zgromadziły się i zabrały ze sobą wszystkie dzikie owce. I przyszły wszystkie razem, i wspomagały się wzajemnie, aby zmiażdżyć ten róg barana.

¹⁷ I patrzyłem na tego człowieka, który spisał księgę z rozkazu Pana, aż otworzył tę księgę zniszczenia, którego dopuściło się ostatnich dwunastu pasterzy. I pokazał przed Panem owiec, że oni zniszczyli więcej, niż ci, którzy byli przed nimi.

¹⁸ I patrzyłem, aż Pan owiec przyszedł do nich i wziął w swoją rękę laskę swego gniewu i uderzył nią ziemię; i ziemia rozstąpiła się, a wszystkie zwierzęta oraz ptaki nieba odstąpiły od owiec i zatoneły w ziemi, ta zaś przykryła ich.

¹⁹ I patrzyłem, aż wielki miecz został dany owcom, i owce wyszły przeciwko wszystkim dzikim zwierzętom, aby ich zabić. I wszystkie zwierzęta oraz ptaki nieba uciekły przed nimi.

¹ Tekst etiopski, zob. M.A. Knibb, *The Ethiopic Book of Enoch. A New Edition in the Light of the Aramaic Dead Sea Fragments*, t. 1: *Text and Apparatus*, Oxford 1978, s. 329–332; P.A. Tiller, *A Commentary on the Animal Apocalypse of 1 Enoch* (SBL.EJIL 4), Atlanta 1998, s. 205–209; tłum. ang. zob. M.A. Knibb, *The Ethiopic Book of Enoch*, t. 2: *Introduction, Translation and Commentary*, s. 213–214 oraz w komentarzach. Por. tłum. pol. R. Rubinkiewicz, *Księga Henocha Etiopska*, w: R. Rubinkiewicz (red.), *Apokryfy Starego Testamentu*, (PSB), Warszawa 1999, s. 179.

2. TEKST 1 HEN 90,13-19 W KONTEKŚCIE APOKALIPSY ZWIERZĄT (1 HEN 85-90)

Pismo określane jako *Apokalipsa zwierząt* (1 Hen 85-90) stanowi właściwie drugą część *Księgi snów* (1 Hen 83-90), ponieważ treścią całej księgi są dwie wizje senne, które otrzymuje Henoch i opowiada je swojemu synowi Matuzalemowi². W pierwszej wizji (1 Hen 83-84) Henoch widzi zniszczenie świata wodami potopu. Natomiast druga wizja (1 Hen 85-90), tj. *Apokalipsa zwierząt*, przedstawia historię od stworzenia Adama aż po czasy machabejskie, które są postrzegane jako inauguracja wydarzeń eschatologicznych. W *Apokalipsie zwierząt* historia jest ukazana w sposób alegoryczny, w której ludzie są przedstawieni jako różnego rodzaju zwierzęta, zbuntowani strażnicy (= istoty niebiańskie) jako spadające gwiazdy, siedmiu archaniołów jako biali ludzie, natomiast Bóg jako Pan owiec.

W *Apokalipsie zwierząt* (1 Hen 85-90) dzieje ludzkości są podzielone na trzy główne okresy, a mianowicie od stworzenia do potopu (85,3-89,9), od potomków Noego do wielkiego sądu (89,10-90,27) oraz od odnowienia do nieskończonej przyszłości (90,28-38). Wizja rozpoczyna się od krótkiego wprowadzenia (85,1-2) i zawiera zakończenie (90,39-42)³.

Pierwszy okres (85,3-89,9) przedstawia wydarzenia sprzed potopu począwszy od stworzenia. Pierwsi ludzie są przedstawieni jako byk (= Adam) oraz jałówka (= Ewa), a ich potomstwo jako byki i krowy. Ukazanie potomstwa Adama i Ewy jako czarnych i białych zwierząt uwydatnia kontrast istniejący pomiędzy potomkami Kaina (= czarne byki i krowy) i Seta (= białe byki i krowy). Pierwszym grzechem w *Apokalipsie zwierząt* jest zabicie Abła przez Kaina, które daje początek rozprzestrzenianiu się przemocy i zła wśród ludzi, nie zaś – jak w *Księdze Rodzaju* – nieposłuszeństwo pierwszych ludzi, którego się tu nie wspomina. Tradycję henochiczną najbardziej różni od przekazu biblijnego (Rdz 1-6) przekonanie, że głównym źródłem istniejącego na ziemi zła jest zstąpienie istot niebiańskich, tj. strażników (= spadające z nieba gwiazdy). Rodzące się ze współżycia strażników z kobietami potomstwo, tj. giganci (= słonie, wielbłądy i osły), jest powodem rozpowszechnienia się na ziemi zła, które zostanie ukarane w czasie sądu. Inaczej też niż

² Wydaje się, że oryginalnie *Apokalipsa zwierząt* (1 Hen 85-90) stanowiła pismo niezależne, natomiast połączenie obydwu wizji w obecnie zachowanym tekście *Księgi snów* (1 Hen 83-90) jest rezultatem pracy redakcyjnej, zob. P.A. Tiller, *A Commentary on the Animal Apocalypse*, s. 98-100.

³ Taki podział tekstu *Apokalipsy zwierząt* proponuje G.W.E. Nickelsburg, *1 Enoch 1. A Commentary on the Book of 1 Enoch, Chapters 1-36; 81-108* (Hermeneia), Minneapolis 2001, s. 354-355. Natomiast Tiller do drugiego okresu dziejów ludzkości zalicza jeszcze odnowienie Izraela po sądzie (90,28-36). Zob. P.A. Tiller, *A Commentary on the Animal Apocalypse*, s. 15-17.

w tradycji biblijnej, gdzie dużo miejsca poświęca się początkom ludzkości oraz jej postępowaniu, w *Aposkalsipie zwierząt* głównie ukazane jest działanie Boga, a zwłaszcza Jego sąd i unicestwienie zła.

Drugi okres (89,10–90,27) przedstawia historię ludzkości od końca potopu aż po czasy machabejskie, które są jednocześnie początkiem wydarzeń „końca dni”. Początek drugiego okresu jest ukazany jako odpowiadający czasom stworzenia, ponieważ Noe oraz jego synowie Sem, Cham i Jafet odpowiadają Adamowi i jego synom Kainowi, Ablowi i Setowi. Noe, podobnie jak Adam, jest białym bykiem. Również bykami są Abraham i Izaak, ale Jakub zostaje ukazany jako owca/baran, co uwypukla przejście od okresu patriarchów do czasów historycznego Izraela. Z białego byka (= Izaak) rodzi się biała owca / biały baran (= Jakub), która(-y) staje się bezpośrednim przodkiem Izraela ukazanego jako stado owiec. W odniesieniu do czasów późniejszych Izrael jest przedstawiany jako owce, natomiast dzikie zwierzęta i ptaki reprezentują różne narody pogańskie. Po zburzeniu Jerozolimy rozwój wydarzeń jest ukazany jako czas, w którym dzikie zwierzęta i ptaki pożerają owce, a więc jako okres hegemonii pogan (= panowanie siedemdziesięciu pasterzy). Pod koniec tego okresu zostają opisane wydarzenia z czasów machabejskich, a walki prowadzone przez Judę Machabeusza przybierają znamiona wojny eschatologicznej, po której następuje wielki sąd. Poszczególne etapy dziejów Izraela w tym okresie przedstawiają się następująco:

- potomkowie Noego (89,10–14)
- dzieje Mojżesza (89,15–20)
- wyjście z Egiptu (89,21–27)
- wędrówka przez pustynię i objawienie na Synaju (89,28–36)
- zdobycie Kanaanu (89,37–40)
- okres od czasów sędziów do Salomona (89,41–50)
- okres podzielonej monarchii (89,51–58)
- siedemdziesięciu pasterzy (89,59–64)
- niewola babilońska (89,65–71)
- okres perski (89,72–77)
- okres panowania Ptolemeusza (90,1–5)
- okres panowania Seleucydów (90,6–12)
- walki Judy Machabeusza – wojna eschatologiczna (90,13–19)
- wielki sąd (90,20–27).

Trzeci okres (90,28–38) przedstawia wydarzenia przyszłe mające charakter eschatologicznego odnowienia Izraela i całego świata. Najpierw zostaje ustanowiona „nowa Jerozolima” (90,28–29), która jest dziełem Boga i zajmuje miejsce dotychczasowych sanktuariów, a więc Namiotu Spotkania na pustyni oraz Świątyni Salomona i Zorobabela. Następnie dotychczasowi prześladowcy Izraela, tj. narody pogańskie (= dzikie zwierzęta i ptaki nieba), zostają podporządkowane ludowi Bożemu (= owce) i oddają mu hołd (90,30). Rezultatem odnowienia Izraela jest zgromadzenie przez Boga wszystkich owiec w „jego

domu” w Jerozolimie (90,33–36). Ostateczne odnowienie świata przybiera postać powrotu do pierwotnej harmonii, gdyż końcowy okres dziejów staje się powrotem do początków, a więc do czasów Adama i Seta. Odnowienie odnosi się zarówno do owiec (= Izraela), które odzyskują wolność i dawną witalność, jak również do dzikich zwierząt i ptaków (= narody pogańskie), które odmieniają się i stają się białymi bykami. W tej sytuacji Pan owiec (= Bóg) wyraża swoją radość z powodu „nowej” rzeczywistości (90,37–38).

Tekst w 1 Hen 90,13–19 pełni znaczącą rolę w strukturze *Apokalipsy zwierząt*, ponieważ stanowi przejście od wydarzeń historycznych do czasów eschatologicznych. Co więcej, wydarzenia historyczne, tj. walki Judy Machabeusza, stają się antycypacją wydarzeń eschatologicznych, czyli ostatecznej interwencji Boga i Jego zwycięstwa w wojnie, której rezultatem będzie całkowite unicestwienie wszystkich wrogów. Okres panowania Seleucydów jest postrzegany jako ostatni, a zarazem najgorszy etap dziejów ludzkości, po którym wystąpi Bóg, nastąpi sąd i dokona się zniszczenie zła. Podobna wizja historii pojawia się w Księdze Daniela oraz w *Regule wojny* (1QM). Jednakże, w odróżnieniu od tych dokumentów, w *Apokalipsie zwierząt* ważną rolę pełni pojawienie się Judy Machabeusza, ponieważ jego zwycięstwa odnoszone nad wojskami Seleucydów są traktowane jako swoistego rodzaju preludium do ostatecznej walki w czasach eschatologicznych⁴. Warto zauważyć, że wzmianka o uczestnictwie ludzi w ostatecznej walce przeciwko wrogom (1 Hen 90,19) wskazuje na środowisko powstania tekstu, w którym dominowało przekonanie o konieczności militarnego przeciwstawienia się wrogim siłom (por. 1–2 Mch, *Apokalipsa tygodni*, 1QM), różnego zasadniczo od środowiska powstania wizji Dn 7–12, w których „mędrcy” pełnią aktywną rolę w sprzeciwie, jednakże nie przez zbrojny opór, lecz przez przyjmowanie cierpienia i śmierci ze względu na ich wartość oczyszczającą, uczenie innych zrozumienia oraz przekazywanie objawienia Bożego w apokaliptycznych wizjach⁵.

⁴ Zob. M. Hengel, *Judaism and Hellenism. Studies in their Encounter in Palestine during the Early Hellenistic Period*, tłum. J. Bowden, t. 1, London 1981, s. 188; M. Hengel, *The Zealots. Investigations into the Jewish Freedom Movement in the Period from Herod I until 70 A.D.*, tłum. D. Smith, Edinburgh 1997, s. 273; J.J. Collins, *The Apocalyptic Imagination. An Introduction to the Jewish Matrix of Christianity*, New York 1989, s. 55.

⁵ Zob. G. Zerbe, *Pacifism and Passive Resistance in Apocalyptic Writings: A Critical Evaluation*, w: J.H. Charlesworth, C.A. Evans (red.), *The Pseudepigrapha and Early Biblical Interpretation* (JSPSup 14; SSEJC 2), Sheffield 1993, s. 93–94. Zob. też J.J. Collins, *The Apocalyptic Vision of the Book of Daniel* (HSM 16), Missoula 1977, s. 191–218; M. Parchem, *Księga Daniela. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* (NKB.ST 26), Częstochowa 2008, s. 54–62.

3. PROBLEMY LITERACKIE 1 HEN 90,13–19 – PRÓBY ICH ROZWIĄZANIA

Jednym z problemów tekstu w 1 Hen 90,13–19 jest wzajemna relacja ww. 13–15 oraz ww. 16–18 (+19), co również wiąże się z zagadnieniem powstania i ostatecznej redakcji *Apokalipsy zwierząt*. Podobieństwa istniejące pomiędzy tymi tekstami stały się powodem ich różnych interpretacji.

Hipoteza „dubletu”. Wielu uczonych usiłujących wyjaśnić problemy literackie w 1 Hen 90,13–19 uważa, że w tym tekście występują powtórzenia (ww. 13–15 i ww. 16–18). F. Martin akceptując spostrzeżenie, które jako pierwszy wysunął R.H. Charles, że w. 15 stanowi interpolację modelowaną na w. 18, stwierdził, że ww. 13–15 oraz ww. 16–18 są dubletem. Ponadto w. 19 został zastąpiony przez w. 15 lub też jest powtórzeniem w. 9⁶. W późniejszym czasie tę hipotezę rozwinął R.H. Charles, według którego powtórzenia są wynikiem uszkodzenia tekstu. Dokonując hipotetycznej rekonstrukcji pierwotnego układu tekstu w 1 Hen 90,13–19, umieścił go w dwóch równoległych kolumnach, gdzie ww. 13–15 odpowiadają ww. 16–18, natomiast w. 19 umieścił po w. 13 (i po w. 16). Jego zdaniem, ww. 13–15 stanowią uszkodzoną wersję ww. 16–18⁷. Aranżacja tekstu przedstawia się następująco:

w. 13	w. 16
w. 19	
w. 14	w. 17
w. 15	w. 18

Hipoteza kolejnych etapów redakcji i różnych tradycji. Wyjaśniając problemy literackie w 1 Hen 90,13–19 niektórzy uczeni zwracają uwagę na kolejne etapy powstawania i ostatecznej redakcji tekstu. Na poszczególne etapy kompozycji tekstu zwrócił uwagę J.A. Goldstein, który uważa, że ww. 11–19 powstały w trzech etapach. Tekst w ww. 9a, 11, 17–18 powstał w pierw-

⁶ Zob. F. Martin, *Le livre d'Enoch traduit sur le texte ethiopien* (Documents pour l'étude de la Bible: Les Apocryphes de l'Ancien Testament), Paris 1906, s. 229–230; R.H. Charles, *The Book of Enoch: Translated from Dillmann's Ethiopic Text emended and revised in accordance with hitherto uncollated Ethiopic MSS and with the Gizeh and other Greek and Latin fragments*, Oxford 1893, s. 253.

⁷ Zob. R.H. Charles, *The Book of Enoch, or 1 Enoch: Translated from the Editor's Ethiopic Text, and edited with the introduction, notes, and indexes of the first edition wholly recast, enlarged and rewritten; together with a reprint from the editor's text of the Greek fragments*, Oxford 1912, s. 209–212; R.H. Charles, *Book of Enoch*, APOT 2, s. 258. Tę hipotezę zaakceptowali z pewnymi zmianami niektórzy uczeni, np. L. Fusella, *Libro di Enoc (Enoc etiopico)*, w: P. Sacchi (red.), *Apocrifi dell'Antico Testamento* (Religioni e miti. Collezione di testi e studi, nuova serie 16), t. 1, Milano 2001, s. 212. Wydaje się, że taką hipotezę akceptuje E. Isaac, *1 (Ethiopic Apocalypse of) Enoch (Second Century B.C. – First Century A.D.). A New Translation and Introduction*, OTP 1, s. 70.

szym etapie i przedstawia sprzeciw ugrupowania o charakterze militarnym przeciwko Jazonowi i Menelaosowi (= 2 Mch 4,39–50; 5,5–7) oraz prześladowania wiernych Bogu (= 1 Mch 2,29–38; 2 Mch 6,1). W drugim etapie dodano opis działalności Judy Machabeusza (ww. 9b–10, 12–16), zaś w ostatnim etapie dodano w. 19 mówiący o zwycięstwie nad Nikanorem dzięki mieczowi, który w cudowny sposób otrzymał Juda⁸. Hipoteza J.A. Goldsteina opiera się na szczegółowym odnoszeniu wydarzeń opisanych w 1 Hen 90,11–19 do wydarzeń przedstawionych w Księgach Machabejskich (1–2 Mch). Według tego uczonego, autor/redaktor 1 Hen 90,11–19, opisując walki Judy Machabeusza, nie ukazują przyszłej wojny o charakterze eschatologicznym.

Nieco odmienną propozycję wyjaśnienia problemów literackich w 1 Hen 90,13–19 przedstawia G.W.E. Nickelsburg, który uważa, że tekst w 1 Hen 90,6–19 reprezentuje dwie tradycje, a mianowicie ww. 6–9a, 11, 17–19 oraz w. 9b–10, 12–16, co wyraża następujące zestawienie:

ww. 6–7	ww. 9b–10
ww. 8–9a	w. 12
w. 11	w. 13
w. 17	w. 14
w. 18	w. 15
w. 19	w. 16

Zdaniem tego uczonego, pierwotny tekst wizji powstał pod koniec III w. przed Chr. lub po śmierci Oniasza III (169 r. przed Chr.). Przed śmiercią Judy Machabeusza (początek 160 r. przed Chr.) tekst został rozszerzony i uzupełniony. Prawdopodobnie w. 11 jest interpolacją, natomiast ww. 13–15 są późniejszym uzupełnieniem oryginalnej wizji zawierającym opis walk Judy Machabeusza⁹.

Hipoteza jedności tekstu. W przeciwieństwie do powyższych hipotez niektórzy uczeni uważają, że nie ma wystarczających argumentów świadczących o istnieniu dubletów w 1 Hen 90,13–19, natomiast zachodzące w tekście podobieństwa literackie są wynikiem opisywania różnych wydarzeń za pomocą podobnych terminów i zwrotów. Akceptując zachowany w obecnej formie tekst etiopski, J.T. Milik uważa, że opisuje on różne wydarzenia historyczne. Według tego uczonego, w ww. 13–15 autor opisuje bitwę pod Bet-Sur (2 Mch 11,6–12), zaś w w. 16 została przedstawiona sytuacja polityczna w 164 r. przed Chr., a więc groźba zbrojnej interwencji sąsiednich narodów przeciwko Izraelowi. W następnym wierszu (90,17) autor zmienia perspek-

⁸ Zob. J.A. Goldstein, *I Maccabees. A New Translation with Introduction and Commentary* (AB 41), Garden City 1976, s. 41–42.

⁹ Zob. G.W.E. Nickelsburg, *1 Enoch 1*, s. 396–398.

tywę z historycznej na apokaliptyczną: opisuje militarną interwencję Boga i unicestwienie wrogów Izraela¹⁰. Podobnie hipotezę o istnieniu dubletu w 1 Hen 90,13–19 odrzuca M. Black, twierdząc, że tekst ww. 13 oraz 16 nie jest paralelny, ale przedstawia dwa etapy zbrojnego działania narodów pogańskich przeciwko Izraelowi¹¹. Również J.C. VanderKam jest zdania, że istnienie podobieństw literackich w 1 Hen 90,13–19 wcale nie zmusza do przyjęcia hipotezy o istnieniu w tekście dubletu, ponieważ istnieją również różnice. Najwięcej podobieństw zachodzi pomiędzy ww. 13 oraz w. 16, ale nawet te wersety nie są identyczne. W w. 13 do grona atakujących zostają włączeni „pasterze”, których brak w w. 16; poza tym inne są również rezultaty ataku, a mianowicie w w. 13 baran woła o pomoc, czego nie ma w w. 16. Znaczne różnice istnieją między ww. 14 oraz w. 17, a mianowicie w w. 14 człowiek zapisujący imiona pasterzy w księdze pomaga baranowi, zaś w w. 17 nie ma o tym mowy. W w. 15 znajduje się opis teofanii wywołującej panikę wśród wrogów, podczas gdy według w. 18 Pan owiec unicestwia wrogów, którzy zostają pochłonięci przez otwierającą się ziemię. J.C. VanderKam uważa, że w. 19 jest we właściwym miejscu, a więc jako ostatni w perykopie i nie trzeba go umieszczać po w. 13 (i w. 16). Wyjaśniając pozorną trudność wzajemnej relacji istniejącej pomiędzy w. 18 i w. 19, uczony ten stwierdza, że w w. 18 jest mowa o wrogach aktualnie walczących w ostatecznej bitwie z Izraelem, natomiast w w. 19 chodzi o pozostałych nieprzyjaciół spośród narodów pogańskich¹².

Hipoteza dubletu wskazującego na etapy kompozycji. Interesującą propozycję dotyczącą wyjaśnienia trudności literackich w 1 Hen 90,13–19 przedstawił P.A. Tiller, który dokonał wnikliwej analizy tekstu w 1 Hen 90,6–19 w łączności z zagadnieniem powstania i ostatecznej redakcji *Apokalipsy zwierząt* (1 Hen 85–90)¹³. Według tego uczonego zachodzące podobieństwa pomiędzy wieloma wyrażeniami istniejącymi w tekście świadczą o istnieniu dubletu. Następujące teksty wykazują najwięcej podobieństw: w. 6 z ww. 9b–10a, w. 11 z w. 13, w. 13 z w. 16, w. 14 z w. 17 oraz w. 15 z w. 18. Jednakże istnienie dubletu nie jest rezultatem uszkodzenia tekstu, co sugerował R.H. Charles, ale jest wynikiem procesu powstawania tekstu, w którym ww. 13–15 są późniejszym dodatkiem modelowanym na ww. 16–18, aby ukazać działalność Judy Machabeusza. Ponieważ w 1 Hen 90,12 jest mowa o zwycięstwie

¹⁰ Zob. J.T. Milik, *The Books of Enoch: Aramaic Fragments of Qumran Cave 4*, Oxford 1976, s. 44.

¹¹ Zob. M. Black, *The Book of Enoch or 1 Enoch. A New English Edition with Commentary and Textual Notes* (SVTP 7), Leiden 1985, s. 276–277. Podobnego zdania jest S. Uhlig, *Das äthiopische Henochbuch*, JSRZ V/6, s. 699.

¹² Zob. J.C. VanderKam, *Enoch and the Growth of an Apocalyptic Tradition* (CBQMS 16), Washington 1984, s. 162–163.

¹³ Zob. P.A. Tiller, *A Commentary on the Animal Apocalypse*, s. 70–79.

Judy nad Apoloniuszem i Seronem w 166 r. przed Chr. (1 Mch 3,10–26) lub o kampanii dowodzonej przez Ptolemeusza, Nikanora i Gorgiasza (1 Mch 3,38–4,27), pierwotny tekst mógł powstać w latach 165–160 przed Chr., przy czym bardzo prawdopodobna jest data zbliżona do 165 r. przed Chr. Uzupełnienie (ww. 13–15) zostało dodane wkrótce potem, być może pomiędzy rokiem 163 a 160 przed Chr. Jednakże uzupełnienie nie zależało od konkretnych wydarzeń, lecz było raczej interpretacją całej działalności Judy Machabeusza. Innymi słowy, dodatek w ww. 13–15 jest interpretacją działalności Judy Machabeusza w świetle oczekiwań na ostateczną interwencję Boga, a uzupełnienia dokonano jeszcze za jego życia, prawdopodobnie w celu umocnienia walczących. W rezultacie pracy redakcyjnej tekst 1 Hen 90,13–19 w obecnie zachowanej formie zachowuje spójność i prezentuje militarną działalność Judy Machabeusza (ww. 13–15) przeradzającą się w konflikt o charakterze eschatologicznym, w którym decydującą rolę odgrywa interwencja Boga, a jej następstwem jest ostateczne zwycięstwo i pokonanie sił zła (ww. 16–19). W obecnej formie ww. 16–18 przedstawiają ostatnią, eschatologiczną bitwę. W w. 16 wszystkie narody gromadzą się, aby wspólnie dokonać ostatecznego ataku na Izrael. Dochodzi do niego w ostatnim okresie panowania pasterzy, a więc w czasie kończącej się dominacji narodów pogańskich, których ucieleśnieniem jest panowanie Seleucydów (w. 17). Ponieważ „niebiański pisarz” (= Michał) informuje Boga o dotychczasowych zbrodniach dokonanych przez pasterzy (w. 17), Bóg po kolejny bierze w opiekę swój lud i przychodzi mu z pomocą (w. 18). Nieco dziwna może wydawać się wzajemna relacja istniejąca pomiędzy w. 18 (Bóg unicestwia wrogów, sprawiając, że pochłania ich ziemia), a w. 19 (Bóg dał owcom miecz, aby te mogły zabijać dzikie zwierzęta). Trudność ta jest jednak tylko pozorna, ponieważ oba wiersze mówią o kolejnych, następujących po sobie wydarzeniach. Interwencja Boga umożliwia pokonanie i unicestwienie wrogów w ostatecznej bitwie (w. 18), a wyposażenie Izraela w miecz, tj. obdarzenie owiec siłą do ścigania i zniszczenia dzikich zwierząt, odnosi się do pozostałych nieprzyjaciół (w. 19).

4. CHARAKTER WOJNY W 1 HEN 90,13–19

Dla autora/redaktora 1 Hen 90,13–19 walki z czasów machabejskich stałą się antycypacją wojny eschatologicznej, w której zwycięstwo odniesione przez Izraela (= siły dobra) nad narodami pogańskimi (= siły zła) jest przede wszystkim rezultatem udziału w niej Boga i Jego cudownej interwencji na rzecz Izraela.

4.1. UCZESTNICY WOJNY

W wojnie opisaney w 1 Hen 90,13–19 uczestniczą ludzie, istoty niebiańskie oraz sam Bóg, którego bezpośredni udział w wojnie wyznacza wyraźny podział wszystkich uczestników tego konfliktu na siły dobra i siły zła. Uczestnictwo w wojnie istot niebiańskich sprawia, że dotychczasowy zasięg walki o charakterze nacjonalistycznym, w której Machabeusze walczyli z wrogami okupującymi Judę i z sąsiednimi narodami, zostaje rozszerzony i staje się konfliktem o zasięgu kosmicznym, obejmującym sferę ziemską i niebiańską.

A) SIŁY DOBRA

Do sił dobra należą ludzie, a więc owce, tj. Izrael, pod dowództwem barana, tj. Judy Machabeusza, jak również istota niebiańska identyfikowana jako Michał. O ostatecznym zwycięstwie nad wrogami zadecyduje włączenie się do walki Boga, ponieważ dzięki Jego interwencji wszyscy przeciwnicy zostaną pokonani i unicestwieni.

Ludzie. W *Apokalipsie zwierząt* Izrael jest zawsze przedstawiany jako stado owiec. W 1 Hen 90,13–19 termin „owce” pojawia się siedem razy, a mianowicie trzykrotnie jako określenie samodzielne (w. 18 i w. 19 [2 razy]) oraz cztery razy w zwrocie „Pan owiec” (ww. 14.15.17.18). Wydaje się, że autor w symbolice owiec uwypukla w dwojaki sposób kontrast istniejący pomiędzy Izraelem a narodami pogańskimi, które są przedstawiane jako różnego rodzaju dzikie zwierzęta i ptaki. Owce należą do zwierząt czystych, podczas gdy zwierzęta i ptaki reprezentujące pogan są w tradycji biblijnej zaliczane do nieczystych (Kpł 11,1–31, Pwt 14,3–20). Ponadto kontrast jest wydobyty przez fakt, że owce są zwierzętami domowymi, natomiast narody pogańskie reprezentują dzikie zwierzęta i ptaki, co więcej, w większości stanowią one drapieżniki, które bezpośrednio zagrażają owcom. To, że owce są zwierzętami czystymi, może oznaczać, że są przez Boga akceptowane zaś udomowienie wyraża ich szczególną relację do Boga. Innymi słowy, owce otrzymują ochronę, opiekę i pokarm od Boga w zamian za uznanie Boga nad sobą i posłuszeństwo Jego rozkazom¹⁴. Symbolika owiec jest częstą metaforą Izraela w tradycji biblijnej (np. Ps 74,1; 79,13; 95,7; Iz 53,6; Jr 50,6; Ez 34; Za 13,7). Na szczególną uwagę zasługuje symbolika Ez 34, gdzie owce (= Izrael) doznają krzywdy od pasterzy (= przywódców narodu), co bez wątpienia stało się źródłem inspiracji dla autora *Apokalipsy zwierząt*, w której pasterze (= istoty niebiańskie) prześladują owce.

¹⁴ Zob. tamże, s. 28–29.

W 1 Hen 90,13–19 pojawia się postać barana z rogiem, którego niemal wszyscy uczeni identyfikują jako Judę Machabeusza¹⁵. W *Apokalipsie zwierząt* został on wprowadzony jako „wielki róg” w 1 Hen 90,9: „i patrzyłem, aż wielki róg wyrósł na jednej z tych owiec”. W 1 Hen 90,9–12 autor/redaktor opisuje pojawienie się ugrupowania, na czele którego stanął Juda Machabeusz¹⁶, a następnie jego zbrojne kampanie przeciwko wrogom. Wydaje się, że nazwanie Judy Machabeusza „wielkim rogiem” jest określeniem mającym podkreślić jego znaczenie i decydującą rolę jako przywódcy zbrojnego powstania przeciwko wrogim prześladowcom. Warto zauważyć, że w Księdze Daniela pojawia się symbolika odwrotna, a mianowicie Antiocha Epifanesa określa się jako „mały róg” (Dn 7,8), co ma znaczenie lekceważące lub nawet pogardliwe¹⁷. W *Apokalipsie zwierząt* o „wielkich rogach” jest mowa jeszcze w 90,37–38 w odniesieniu do białego byka (= nowy Adam), przy czym tutaj rogi nie mają charakteru militarnego, ale bardziej zwracają uwagę na rolę przywódczą białego byka. Przedstawienie osoby Judy Machabeusza jako rogu nawiązuje do szeroko rozpowszechnionej na całym starożytnym Bliskim Wschodzie symboliki, w której bóstwa oraz władcy są przedstawiani z rogami jako atrybutem ich władzy, majestatu i potęgi. Podobnie w tradycji biblijnej rogi są symbolem siły, potęgi i zwycięstwa (np. Ps 75,11; 92,11; 148,14; Ez 29,21; Mi 4,13; Łk 1,69). Często symbolika rogów odnosi się do osób sprawujących władzę (np. Ps 132,17; Dn 7–8; zob. 1 Krl 22,11–12), chociaż może odnosić się również do sił zła (np. Za 2,1–4; Dn 7–8). Taka symbolika pojawia się również w tekstach qumrańskich: według *Reguły błogosławieństw*, w błogosławieństwie dla księcia zgromadzenia wypowiada się następujące życzenie: „niech ci uczyni rogi z żelaza i kopyta z brązu” (1QSb 5,26)¹⁸.

Istoty niebiańskie. W 1 Hen 90,13–19 pojawia się postać określona jako „człowiek”, co zgodnie z symboliką *Apokalipsy zwierząt* oznacza istotę niebiańską. Ta postać jest przedstawiona jako „niebiański pisarz”, który zapisuje imiona pasterzy w księdze i przedstawia ją Bogu (90,14), jak również, zapisując ich czyny, oznajmia Bogu, ile zła wyrządzili pasterze, zabijając owce (90,17). Ta sama postać pojawia się w 1 Hen 89,61–64, gdzie otrzymuje od

¹⁵ A. Dillmann (*Das Buch Henoch übersetzt und erklärt*, Leipzig 1853, s. 277) identyfikował barana jako Jana Hirkana, zaś J. Pedersen (*Zur Erklärung der eschatologischen Visionen Henochs*, „Islamica” 2 (1926), s. 422–429) identyfikował barana jako Eliasza, który z pomocą Michała poprowadzi odnowionego Izraela przeciwko wrogom.

¹⁶ Na temat różnych ugrupowań, o których jest mowa w 1 Hen 90,9–12, zob. P.A. Tiller, *A Commentary on the Animal Apocalypse*, s. 354–357.

¹⁷ Zob. M. Parchem, *Księga Daniela*, s. 456.

¹⁸ Zob. M. Lurker, *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, tłum. K. Romaniuk, Poznań 1989, s. 201–203; S. Niditch, *The Symbolic Vision in Biblical Tradition* (HSM 30), Chico 1983, s. 122–124; P.A. Porter, *Metaphors and Monsters. A Literary-Critical Study of Daniel 7 and 8*, Toronto 1985, s. 64–69; B. Kedar-Kopfstein, קָרְנֵי qeren; קָרְנֵי qāran horn, TDOT XIII, s. 167–174.

Boga polecenie, aby obserwować dokonania pasterzy, zapisywać ich zbrodnie oraz informować o nich Boga. Funkcje tej istoty niebiańskiej są zbliżone do zadań Michała, Sariela, Rafała i Gabriela w 1 Hen 9, którzy obserwują zło istniejące na ziemi i informują o nim Boga. Tego typu działalność ma również swoje paralele w tradycji biblijnej. W Za 1,8–11 wizjoner widzi jeźdźca na czerwonym koniu oraz konie czerwone, gniade i białe prawdopodobnie z zasiadającymi na nich istotami niebiańskimi, których zadaniem jest patrolowanie ziemi. W Ez 9 jest mowa o „niebiańskim pisarzu”, który wytycza granice działania sześciu wykonawców wyroku Bożego, mających zabić wszystkich mieszkańców Jerozolimy oprócz tych, którzy zostaną opatrzeni znakiem „niebiańskiego pisarza”. Podczas gdy jeźdźcy z Za 1,8–11 relacjonują wyniki swej misji głównemu aniołowi, „niebiański pisarz” z Ez 9, podobnie jak istota niebiańska w 1 Hen 90,14–17, informuje o wynikach swej misji bezpośrednio samego Boga¹⁹. W 1 Hen 90,22 ta sama istota niebiańska jest określona jako „człowiek, który w jego (tj. Boga) obecności pisał i który był jednym z siedmiu białych [ludzi]”. Postać „niebiańskiego pisarza” jest więc identyfikowana jako jeden z siedmiu archaniołów, o których mowa w 1 Hen 87,2: „oto przybyły z nieba istoty podobne do białych ludzi. Czterech wyszło z tego miejsca oraz trzech [inni] z nimi”. Symbolika ukazująca istoty niebiańskie, tj. siedmiu archaniołów, jako postacie podobne do ludzi pozwala na odróżnienie ich od zbuntowanych aniołów, tj. strażników, którzy są przedstawiani jako gwiazdy. Biały kolor, który jest wiązany z Bogiem (np. 1 Hen 14,20; Dn 7,9), może symbolizować ich status jako „świętych” (zob. 1 Hen 9,3) lub też zwracać uwagę na ich funkcję jako „niebiańskich kapłanów” (zob. 1 Hen 14,15–23; Jub 2,2.18; 15,27; 31,14; 3 Bar 11–13; *Pieśni Ofiary Szabatowej z Qumran*)²⁰. Wymienienie istot niebiańskich w dwóch grupach, a więc jako czterech i trzech, może nawiązywać do wcześniejszych tradycji henochicznych, gdzie w 1 Hen 9–10 pojawia się czterech archaniołów (Michał, Sariel, Rafał, Gabriel), zaś w 1 Hen 20 wymienia się siedmiu (Uriel, Rafał, Reuel, Michał, Sariel, Gabriel, Remiel). Postać „niebiańskiego pisarza”, który jest jednym z siedmiu archaniołów, jest powszechnie identyfikowana jako Michał²¹. Na taką identyfikację wskazuje przede wszystkim funkcja, którą istota niebiańska spełnia w odniesieniu do barana (= Judy Machabeusza). W 1 Hen 90,14 autor stwierdza, że „wspomógł on tego barana i pokazał mu wszystko, [a mianowicie, że] jego

¹⁹ Zob. P.A. Tiller, *A Commentary on the Animal Apocalypse*, s. 326.

²⁰ Zob. M. Black, *The Book of Enoch*, s. 260; P.A. Tiller, *A Commentary on the Animal Apocalypse*, s. 245; G.W.E. Nickelsburg, *1 Enoch 1*, s. 374. Zob. szerzej w C. Newsom, *Songs of the Sabbath Sacrifice. A Critical Edition* (HSS 27), Atlanta 1985, s. 23–38.

²¹ Tak m.in. Charles, Milik, Black, Hengel, Davidson. Zob. szerzej D.S. Russell, *The Method and Message of Jewish Apocalyptic (200 BC – AD 100)*, Philadelphia 1964, s. 201; D.D. Hannah, *Michael and Christ: Michael Traditions and Angel Christology in Early Christianity* (WUNT II/109), Tübingen 1999, s. 36–37.

pomoc zstąpiła”. Chociaż trudno sprecyzować, co istota niebiańska ukazała baranowi²², to jednak można przypuszczać, że Michał pokazał Judzie Machabeuszowi, w jaki sposób wspomógł go w walce przeciw wrogom. Bez wątplenia pomoc Michała ma charakter militarny, ponieważ będzie ona polegać na jego uczestnictwie w walce. Warto jednak zauważyć, że pomimo pomocy ze strony Michała, decydująca w wojnie będzie interwencja Boga, bezpośrednio włączającego się walki. Innymi słowy, chociaż charakter konkretnej pomocy nie jest jasny, to jednak pewne jest, iż Michał weźmie bezpośredni udział w walce. Warto zauważyć, że rola jaką spełnia istota niebiańska w 1 Hen 90,13–19 jest podobna do tej, którą odgrywa Michał w Księdze Daniela (Dn 10,13.21; 12,1) oraz Księżu światłości, który jest powszechnie identyfikowany z Michałem, w tekstach qumrańskich (np. 1QM 13,10; 17,6–8), gdzie jest on przywódcą sił dobra (zarówno ludzi jak i istot niebiańskich), jednak całkowicie podporządkowanym Bogu, od którego zależy ostateczny rezultat walki z siłami zła²³.

B) SIŁY ZŁA

Wrogowie reprezentujący siły zła w 1 Hen 90,13–19 są przedstawieni symbolicznie, a mianowicie w 90,13 wymienia się pasterzy, orły, sępy, kanie i kruki, w 90,16 pojawiają się dzikie owce, natomiast w 90,18–19 jest jeszcze mowa o dzikich zwierzętach.

Ludzie. Dla ukazania wrogich sił reprezentowanych przez ludzi w 1 Hen 90,13–19 przeważa symbolika ukazująca ich jako różnego rodzaju drapieżne ptaki, które symbolizują dynastie greckie panujące nad Judą po jej podbiciu przez Aleksandra Macedońskiego. Chociaż ogólna wymowa symboliki „wszystkich ptaków nieba” (1 Hen 90,2) jest pewna i odnosi się do okresu greckiej dominacji, to jednak dokładna identyfikacja poszczególnych rodzajów ptaków jest trudna do ustalenia. Ponieważ autor stwierdza, że orły „przewodziły wszystkim ptakom” (1 Hen 90,2), a gdy wymienia się poszczególne rodzaje ptaków są one zawsze na pierwszym miejscu (1 Hen 90,2.11.13.16), można przypuszczać, że orły reprezentują greckich przywódców, a mianowicie następców Aleksandra Macedońskiego. W 1 Hen 90,13 kanie symbolizują Ptolemeuszy, natomiast kruki reprezentują Seleucydów. Warto zauważyć, że w 1 Hen 90,8–13 kruki są wymieniane samodzielnie jako atakujące jagnięta i walczące z baranem (= Judą Machabeuszem), jak również są przedstawione

²² Tekst 90,14 nie jest jasny, stąd wielu uczonych zmienia go, proponując różne poprawki, co jednak nie wydaje się konieczne. Na temat różnych propozycji zmian w tekście, zob. P.A. Tiller, *A Commentary on the Animal Apocalypse*, s. 360–361.

²³ Zob. M. Parchem, *Księga Daniela*, s. 632–635, 639; tenże, *Ostateczne zwycięstwo Boga w walce między dobrem a złem w świetle pism z Qumran* (RSB 30), Warszawa 2008, s. 158–164.

jako przywódcy innych ptaków, co odnosi się do ostatniego okresu panowania następców Aleksandra Macedońskiego; uwypuklona więc zostaje rola Seleucydów jako ostatnich i najgorszych wrogów²⁴. Być może macedońskich dowódców reprezentują także sępy, ponieważ autor nie wspomina o ich samodzielnym działaniu; ponadto zawsze pojawiają się one w zwrocie „orły i sępy”²⁵. R.H. Charles sądzi, że w 1 Hen 90,2 sępy i kanie symbolizują Egipcjan pod panowaniem Ptolemeusza, ale ta symbolika zmienia się w 1 Hen 90,13, gdzie sępy i kanie reprezentują Ammonitów i Moabitów. Na potwierdzenie tej sugestii uczony ten przywołuje relację w 1 Mch 5, gdzie jest mowa o sąsiednich narodach atakujących wojska dowodzone przez Judę Machabeusza²⁶. Nie jest wykluczone, że sępy reprezentują Idumejczyków, którzy stanowili zagrożenie dla wojsk Judy²⁷. Jednakże bez względu na identyfikację poszczególnych rodzajów drapieżnych ptaków, można stwierdzić, że wszystkie one symbolizują wrogie siły w ostatnim okresie historii (będącym równocześnie początkiem czasów eschatologicznych), a są nimi następcy Aleksandra Macedońskiego, a więc Ptolemeusze i Seleucydzi, przy czym ci ostatni są przedstawieni jako gorsi i okrutniejsi od wszystkich swoich poprzedników (zob. 1 Hen 90,17).

W 1 Hen 90,16 wśród przeciwników wymienia się również „dzikie owce”²⁸, które reprezentują apostatów, tj. zhellenizowanych Żydów, którzy nie tylko przyjęli grecki sposób życia, ale również współpracowali z poganami i włączyli się do walki przeciwko Judzie Machabeuszowi.

Istoty niebiańskie. W 1 Hen 90,13 wśród wrogów pragnących zmiążyć róg barana, tj. Judę Machabeusza, wymienia się „pasterzy”. Według powszechnie akceptowanej opinii, pasterze są istotami niebiańskimi, które zostały ustanowione przez Boga, aby panować nad Izraelem. W 1 Hen 89,59–90,19 autor opisuje wyznaczenie przez Boga siedemdziesięciu pasterzy, których zadaniem było paść owce. Gdy Bóg opuścił Izraela z powodu jego grzechów, pieczę nad nim powierzył pasterzom, którzy mieli być wykonawcami Jego kary wobec ludu. Bóg pozwolił, aby pasterze zabijali owce, jednakże okazali się oni nieposłuszni i zabili więcej owiec niż Bóg rozkazał (1 Hen 90,60–64).

²⁴ Za identyfikacją „kruków” jako Seleucydów opowiada się większość uczonych, np. Charles, Black, Tiller.

²⁵ Tak m.in. R.H. Charles, *Book of Enoch*, APOT 2, s. 257; M. Black, *The Book of Enoch*, s. 274; P.A. Tiller, *A Commentary on the Animal Apocalypse*, s. 345 i 359. Natomiast G.W.E. Nickelsburg (*1 Enoch 1*, s. 396) uważa, że orły reprezentują Ptolemeuszy, których monety zawierają podobiznę orła.

²⁶ Zob. R.H. Charles, *The Book of Enoch* (1912), s. 205, 209; tenże, *Book of Enoch*, APOT 2, s. 257–258.

²⁷ Zob. P.A. Tiller, *A Commentary on the Animal Apocalypse*, s. 359–360.

²⁸ Niektórzy uczeni zmieniają zwrot „dzikie owce” na „dzikie zwierzęta” (np. Tiller, Nickelsburg), co jednak nie wydaje się konieczne.

Czas działalności pasterzy jest podzielony na cztery okresy: babiloński (12 pasterzy), perski (23 pasterzy), Ptolemeuszy (23 pasterzy) i Seleucydów (12 pasterzy), i obejmuje dzieje od zburzenia Jerozolimy aż do ostatnich wydarzeń historycznych przechodzących w czasy eschatologiczne, gdy nastąpi sąd i kara. Czas panowania pasterzy jest okresem dominacji narodów pogańskich nad Izraelem oraz rozproszenia ludu Bożego wśród narodów.

Niektórzy uczeni są zdania, że pasterze w *Apokalipsie zwierząt* to siedemdziesięciu patronów Izraela, z których każdy został wyznaczony na kolejny okres, aby sprawować władzę nad Izraelem i karać go²⁹. Jednakże bardziej uzasadniona wydaje się opinia, że autor *Apokalipsy zwierząt* w motywie siedemdziesięciu pasterzy panujących nad Izraelem wykorzystał kilka tradycji biblijnych, a mianowicie ustanowienie przez Boga dla każdego narodu istoty niebiańskiej jako patrona oraz podział czasu od niewoli babilońskiej na siedemdziesiąt okresów, i powiązał je ze sobą³⁰. W Rdz 10 przedstawia się listę siedemdziesięciu narodów pochodzących od Noego, zaś według Pwt 32,8 każdy naród posiadał istotę niebiańską jako opiekuna i patrona: „kiedy Najwyższy wyznaczał własność narodom, kiedy rozdzielał synów człowieczych, wtedy ludom wytyczył granice według liczby synów Bożych”³¹. Jednak inaczej sytuacja przedstawia się w odniesieniu do Izraela, ponieważ jego jedynym Panem jest sam Bóg. Autor Księgi Syracha stwierdza, że Bóg „każdemu narodowi ustanowił władcę, ale Izrael jest działem Pana” (Syr 1,7,17). Podobnie w *Księdze Jubileuszów* jest mowa o tym, że wszystkie narody należą do Boga, a On panuje nad Izraelem: „one wszystkie należą do Niego, ale nad nimi wszystkimi pozwolił rządzić duchom i odwozić ich od dróg Pana. Lecz nad Izraelem nie pozwolił On, aby jakikolwiek anioł lub duch panował, ponieważ On sam jest ich Panem i będzie ich strzegł i będzie troszczył się o nich przez ręce swoich aniołów, swoich duchów i wszystkich, którzy są Mu posłuszni” (Jub 15,31–32).

Motyw pasterzy jako siedemdziesięciu patronów narodów pogańskich sprawujących władzę nad Izraelem został połączony z tematem periodyzacji historii na siedemdziesiąt okresów. Tego typu schematyzacja dziejów ma swoją paralelę w interpretacji prorocstwa z Jr 25,11–12; 29,10 znajdującej się

²⁹ Tak np. P.A. Tiller, *A Commentary on the Animal Apocalypse*, s. 54; G.W.E. Nickelsburg, *1 Enoch 1*, s. 391.

³⁰ Tak większość uczonych, np. J.C. VanderKam, *Enoch*, s. 165–166; M. Black, *The Book of Enoch*, s. 270–271; M. Hengel, *Judaism and Hellenism*, s. 187; J.J. Collins, *The Apocalyptic Imagination*, s. 54–55; M. Delcor, *Studi sull'apocalittica* (Studi Biblici 77), tłum. A. Zani, Brescia 1987, s. 70–72; M.J. Davidson, *Angels at Qumran. A Comparative Study of 1 Enoch 1–36, 72–108 and Sectarian Writings from Qumran* (JSPSup 11), Sheffield 1992, s. 107–109.

³¹ W TM pojawia się lekcja „synowie Izraela”, co jest wynikiem celowej zmiany jako rezultat tendencji zmierzającej do usunięcia elementów politeistycznych. Oryginalna lekcja w Pwt 32,8 zrekonstruowana na podstawie LXX (różne kodeksy: ἀγγέλων θεοῦ / υἱῶν θεοῦ) i 4QDeut^a (בני אלהים בני אלהים) brzmiała בני אלהים lub בני אל).

w Dn 9,2.24–27³². Według Jr 25,11–12 przez siedemdziesiąt lat będzie trwało spustoszenie kraju, po czym nastąpi ukaranie króla Babilonu, zaś w Jr 29,10 prorok zapowiada, że po siedemdziesięciu latach Bóg sprawi, iż zakończy się niewola babilońska i wygnańcy powrócą do Jerozolimy. W interpretacji proctwa Jeremiasza w Dn 9 historia zostaje ujęta w schemat „siedemdziesięciu tygodni [lat]” (= 490 lat), poczynsz od niewoli babilońskiej aż po okres kryzysu współczesny autorowi (prześladowania Antiocha Epifanesa, zbezczeszczenie Świątyni) oraz wybawienie w czasach eschatologicznych, gdy zostanie unicestwione zło³³. Wydaje się, że dla autora/redaktora *Apokalipsy zwierząt* okres siedemdziesięciu lat pobytu Izraela wśród narodów pogańskich, tj. lata niewoli, stanowi siedemdziesiąt okresów, w których istoty niebiańskie jako patronowie narodów pogańskich sprawują władzę nad Izraelem.

Prawdopodobnie wpływ na autora *Apokalipsy zwierząt* wywarły również teksty biblijne przedstawiające przywódców i królów jako złych pasterzy, którzy zaniedbują owce i wyrządzają im krzywdę. Jak wykazał P.A. Porter, „pasterz” jest powszechną metaforą biblijną na określenie przywódców i królów Izraela, co ma swoje korzenie w literaturze starożytnego Bliskiego Wschodu³⁴. W tekstach biblijnych metafora pasterza często odnosi się do Boga jako pasterza Izraela (np. Ps 80,2; Iz 40,11; Jr 31,10; Ez 34,12). Bóg jako pasterz ustanawia królów, którzy mają być pasterzami nad Izraelem posłusznymi Jego woli. W wielu tekstach prorockich potępia się nieposłusznych i złych pasterzy, którymi są przywódcy Izraela bądź królowie narodów pogańskich uciskający lud należący do Boga. W Jr 25,17–38 prorok ukazuje przywódców narodów pogańskich prześladowujących Izraela jako „pasterzy”, którzy zostaną ukarani przez Boga (Jr 25,29.34.36). Podobne utożsamienie przywódców ze złymi pasterzami pojawia się w Jr 6,3; 23,2; Iz 56,11; Za 10,3. Na szczególną uwagę zasługuje wyrocznia przeciwko pasterzom Izraela w Ez 34. Z powodu złego postępowania Bóg osądzi pasterzy i ich zgładzi. Jeśli przyjmując, że teksty biblijne mówiące o złych pasterzach zostały wykorzystane w symbolice siedemdziesięciu pasterzy w *Apokalipsie zwierząt*, to jej autor przekształcił tradycję biblijną, identyfikując pasterzy jako istoty niebiańskie³⁵. Przekonanie, że poszczególne narody posiadają swoich opiekunów w niebiosach w postaci istot niebiańskich było powszechne na starożytnym Bliskim Wschodzie, co poświadcza również tradycja biblijna. W apokaliptycznej wizji w Dn 10–12 jest mowa o konflikcie w niebiosach, w którym uczestniczą istoty niebiańskie

³² Zob. J.C. VanderKam, *Exile in Jewish Apocalyptic Literature*, w: J.M. Scott (red.), *Exile: Old Testament, Jewish and Christian Conceptions* (JSJSup 56), Leiden 1997, s. 100.

³³ Zob. M.J. Davidson, *Angels at Qumran*, s. 108; G.W.E. Nickelsburg, *1 Enoch 1*, s. 391–392; M. Parchem, *Księga Daniela*, s. 566–577, 584–600.

³⁴ Zob. P.A. Porter, *Metaphors and Monsters*, s. 61–120.

³⁵ Zob. J.C. VanderKam, *Enoch*, s. 164–167; M.J. Davidson, *Angels at Qumran*, s. 108; G.W.E. Nickelsburg, *1 Enoch 1*, s. 391.

nazywane „książętami”, co podkreśla ich władzę nad narodami. W Dn 10,20 wspomina się „księcia Persów” i „księcia Jawanu”, zaś w Dn 12,1 Michał jest nazwany „wielkim księciem, który stoi nad synami twojego narodu” (= Izraela). Podobny motyw pojawia się w *Regule wojny* z Qumran, gdzie mówi się o „panowaniu Michała” (1QM 17,7), jak również – w odniesieniu do Beliala – o „jego grzesznym panowaniu” (1QM 13,4)³⁶.

4.2. PRZEBIEG WOJNY

Wojna, której opis znajduje się w 1 Hen 90,13–19, ma miejsce w ostatnim etapie historii ludzkości, który jest równocześnie inauguracją czasów eschatologicznych. Dla autora/redaktora *Apokalipsy zwierząt* punktem zwrotnym jest panowanie Seleucydów, które jest postrzegane jako ostatnie imperium ziemskich dziejów, najgorsze ze wszystkich dotychczas istniejących (zob. 90,17). W tym czasie nastąpi ostateczna interwencja Boga o charakterze militarnym oraz sąd; w rezultacie wszyscy wrogowie zostaną pokonani i unicestwieni, a na końcu nastąpi odnowienie całego świata i wieczne trwanie porządku ustalonego przez Boga. Podobny schemat wydarzeń pojawia się w Dn 12,1: „w tym czasie powstanie Michał, wielki książę, który stoi nad synami twojego narodu. Będzie czas ucisku jakiego nie było, od [początku] istnienia narodu, aż do tego czasu. W tym czasie zostanie ocalony twój naród, każdy, który znajdzie się zapisany w księdze”. Określenie „czas ucisku”, odnoszące się do prześladowań wszczętych przez Antiocha Epifanesa, oznacza decydujący przełom w historii, ponieważ stanie się okresem poprzedzającym ostateczne wybawienie Izraela. Innymi słowy, „czas ucisku” jest czasem inauguracji ostatecznego zwycięstwa Boga nad złem (zob. 1QM 1,5: „będzie to czas wybawienia dla ludu Bożego, i okres panowania dla wszystkich ludzi Jego obozu, ale wiecznego zniszczenia dla całego obozu Beliala”). W *Apokalipsie zwierząt* momentem decydującym, w którym nastąpi przełom w dziejach świata stanowi militarna działalność Judy Machabeusza, która przeradza się w walkę eschatologiczną.

Przebieg walk machabejskich przeradzających się w wojnę eschatologiczną w 1 Hen 90,13–19) przedstawia następujące zestawienie:

WALKI JUDY MACHABEUSZA

ww. 13–15

- atak wrogów na Judę Machabeusza
- wołanie Judy o pomoc
- „niebiański pisarz” (tj. Michał) wspomaga Judę
- teofania wzbudzająca panikę wrogów

³⁶ Zob. M. Parchem, *Księga Daniela*, s. 632–634.

WOJNA ESCHATOLOGICZNA

ww. 16–19

- ostateczny atak wszystkich wrogów
- „niebiański pisarz” (tj. Michał) skłania Boga do interwencji
- teofania i pokonanie wrogów w ostatecznej bitwie
- pomoc Boga w rozgromieniu pozostałych wrogów

Autor/redaktor *Apokalipsy zwierząt*, przedstawiając w 1 Hen 90,13–15 walki prowadzone przez Judę Machabeusza, upodabnia je do opisu wojny ostatecznej znajdującego się 1 Hen 90,16–19. Najbardziej jest to widoczne w opisie wystąpienia narodów pogańskich przeciwko Judzie Machabeuszowi w w. 13, przypomina atak sił zła w czasach eschatologicznych, stanowiący jeden z podstawowych elementów apokaliptycznego przedstawiania wydarzeń „końca dni” (w. 16). Należy zauważyć, że autor/redaktor dzieła nawiązuje do wydarzeń historycznych z czasów machabejskich, ale również posługuje się pewnymi uogólnieniami, to znaczy generalizuje pewne wydarzenia i prezentuje je w perspektywie nadziei na ostateczne zwycięstwo, które będzie możliwe dzięki udziałowi Boga w wojnie. W w. 13 pasterze (= istoty niebiańskie), Macedończycy (= orły i sępy) i kanie (= Ptolemeusze) wzywają kruki (= Seleucydzi) do ataku mającego na celu „zmiążdżenie rogu barana” (w. 13: „aby zmiążdżyć róg tego barana”; w. 16: „aby zmiążdżyć ten róg barana”). Wydaje się, że ten opis nie nawiązuje do jakiegoś konkretnego wydarzenia, ale raczej podkreśla fakt, że wszyscy wrogowie jednoczą się przeciwko Judzie Machabeuszowi. Innymi słowy, demoniczne siły oraz wszystkie narody pogańskie, łącznie z apostatami żydowskimi, występują jako sprzymierzona armia sił zła, aby pokonać i zniszczyć siły dobra.

Niektórzy uczeni uważają, że tekst w 1 Hen 90,13–15 stanowi aluzję do bitwy pod Bet-Sur (początek 164 r. przed Chr.), której opis znajduje się w 2 Mch 11,6–12³⁷. Istniejące podobieństwa i różnice w obu relacjach przedstawia następujące zestawienie:

1 Hen 90,13–15

¹³ I patrzyłem, aż przyszli pasterze, orły, sępy oraz kanie i wołali do kruków, aby zmiążdżyły róg tego barana. I walczyły z nim i prowadziły wojnę, a on walczył z nimi i wołał, aby mogła nadejść jego pomoc.

2 Mch 11,6–11

⁶ Kiedy zaś ci, którzy byli z Machabeuszem dowiedzieli się, że on (tj. Lizjasz) oblega twierdzę, zarówno oni jak i cały lud, wśród wzdychania i łez błagali Pana, aby posłał dobrego anioła na ratunek Izraelowi.

³⁷ Tak m.in. F. Martin, *Le livre d'Henoch*, s. 227; R.H. Charles, *The Book of Enoch*, s. 211; J.T. Milik, *The Books of Enoch*, s. 44. Prawdopodobieństwo aluzji do bitwy pod Bet-Sur przyjmują G.W.E. Nickelsburg, *1 Enoch 1*, s. 400; P.A. Tiller, *A Commentary on the Animal Apocalypse*, s. 360.

¹⁴ I patrzyłem, aż ten człowiek, który zapisał imiona pasterzy i przyniósł (je) przed Pana owiec. Wspomógł on tego barana i pokazał mu wszystko, a mianowicie, że jego pomoc zstąpiła.

¹⁵ I patrzyłem, aż Pan owiec przyszedł do nich w gniewie, a ci wszyscy, którzy go zobaczyli, uciekli i wszyscy oni upadli w ciemność sprzed jego oblicza.

⁷ [...]

⁸ a wtedy, gdy byli jeszcze blisko Jerozolimy, ukazał się przewodzący im jeździec w białych szatach, który walczył w złotej zbroi.

⁹ [...]

¹⁰ Wyruszyli w szyku bojowym, mając z nieba sprzymierzeńca, gdyż Pan się nad nimi zmiłował.

¹¹ Jak lwy rzucili się na nieprzyjaciół i powalili z nich na ziemię jedenaście tysięcy, jezdnych tysiąc sześćset, wszystkich zaś [innych] zmusili do ucieczki.

¹² [...] Nawet sam Lizjasz uratował się dzięki haniebnej ucieczce.

Pomiędzy opisem walki w 1 Hen 90,13–15 a relacją o bitwie pod Bet-Sur istnieją trzy zasadnicze podobieństwa: w obu przypadkach Juda woła o pomoc, oba teksty wspominają o pojawieniu się istoty niebiańskiej, w obu relacjach wojska dowodzone przez Judę Machabeusza odnoszą zdecydowane zwycięstwo, zaś nieprzyjaciele uciekają. Warto zauważyć, że w obu tekstach pojawia się istota niebiańska, która wspomaga walczących, ale z tekstu nie wynika, na czym konkretnie ta pomoc polegała. W 2 Mch 11,8 niebiański jeździec wzbudza odwagę w walczących i staje na czele wojsk Judy, natomiast w 1 Hen 90,14 niebiański pisarz ukazuje Judzie przychodzącą pomoc. Choć w obu tekstach nic nie mówi się o konkretnych działaniach istot niebiańskich, to skutek tej pomocy, a mianowicie zwycięstwo odniesione przez wojska Judy Machabeusza wskazuje, że pomoc ta miała charakter militarny. O takim charakterze pomocy świadczy również fakt, że istota niebiańska (= Michał) wspiera Judę Machabeusza w odpowiedzi na jego błaganie o pomoc (1 Hen 90,13; 2 Mch 11,6). Oprócz tych oczywistych podobieństw, można jednak dopatrzeć się również istnienia pomiędzy tymi tekstami znaczących różnic. W 2 Mch 11,6–12 wrogiem Judy jest dowódca syryjski Lizjasz i jego wojska, natomiast w *Apokalipsie zwierząt* wrogami są wszystkie narody pogańskie wspomagane przez siły demoniczne. Według relacji 2 Mch zwycięstwo Judy było wynikiem wsparcia jakiego walczącym udzieliła istota niebiańska, tj. jeździec stający na czele wojska, natomiast w 1 Hen 90,15 decydujące znaczenie w odniesieniu zwycięstwa miała interwencja samego Boga, która wzbudziła panikę wśród wrogów. Ze względu na te różnice można przypuszczać, że autora/redaktora *Apokalipsy zwierząt* zainspirowało nie tylko jedno wydarzenie historyczne, tj. bitwa pod Bet-Sur, ale wykorzystał on

w swoim opisie w ww. 13–15 również inne wydarzenia z działalności Judy Machabeusza³⁸.

Wiele podobieństw do interwencji Boga opisanej w 1 Hen 90,15 pojawia się w opisie bitwy pod Karnaim (lato 163 r. przed Chr.), który znajduje się w 1 Mch 5,40–44; 2 Mch 12,20–23. W 1 Mch 5,40–44 nie ma wzmianki o teofanii, natomiast odgrywa ona decydujące znaczenie w opisie znajdującym się w 2 Mch 12,22–23, ponieważ Juda zwyciężyła dzięki interwencji Boga. Przedstawia to następujące zestawienie:

1 Hen 90,15

¹⁵ I patrzyłem, aż Pan owiec przyszedł do nich w gniewie, a ci wszyscy, którzy go zobaczyli, uciekli i wszyscy oni upadli w ciemność przed jego oblicza.

2 Mch 12,22–23

²² Gdy ukazała się pierwsza kohorta Judy, przerażenie i strach opanowały nieprzyjaciół, gdyż objawił się Ten, który wszystko widzi. Rzucili się do ucieczki, każdy w inną stronę, a wielu przez własnych żołnierzy było poranionych i przebitych ostrzami mieczów.

²³ Juda zorganizował gwałtowny pościg, pozabijał tych złoczyńców i zniszczył około trzydziestu tysięcy ludzi.

W obu tych tekstach Bóg ukazuje się w czasie walki, co wywołuje panikę wśród wrogów i w konsekwencji skłania ich do ucieczki. Chociaż w obu przypadkach nie wiemy, na czym polegało działanie Boga, to jednak okoliczności Jego objawienia się wskazują, że działanie Boga miało charakter militarny. Warto zauważyć, że w podobny, enigmatyczny sposób, mówi się o pomocy istoty niebiańskiej w 1 Hen 90,14. Zwycięstwo Judy nad wojskami Amonitów dowodzonymi przez Tymoteusza w bitwie pod Karnaim nie miało być może zbyt dużego znaczenia strategicznego, ale z punktu widzenia wiernych Bogu, którzy prowadzili walkę pod dowództwem Judy, musiało ono odegrać decydującą rolę, ponieważ interwencja Boga, który został określony jako „Ten, który wszystko widzi” (2 Mch 12,22) spowodowała ucieczkę wrogów³⁹. Innymi słowy, dzięki zwycięstwu w bitwie pod Karnaim walczący nabrali przekonania o pomocy ze strony Boga, który walczy dla Izraela.

Podobieństwa zachodzące pomiędzy 1 Hen 90,13–15 a opisami walk prowadzonych przez Judę Machabeusza, zwłaszcza jego zwycięstw odniesionych pod Bet-Sur i Karnaim, mogą sugerować, że autor/redaktor *Apokalipsy zwierząt* zamierzał przedstawić raczej ogólny charakter całej militarnej działalności Judy Machabeusza, nie zaś tylko jakieś konkretne wydarzenie. Wydaje się, że autor/redaktor 1 Hen 90,13–15 nawiązał do tych dwóch bitew, czyniąc z nich wydarzenia charakterystyczne dla całej militarnej dzia-

³⁸ Zob. P.A. Tiller, *A Commentary on the Animal Apocalypse*, s. 74–75, 360.

³⁹ Zob. tamże, s. 362.

łałości Judy Machabeusza ze względu na udział w nich istoty niebiańskiej i samego Boga. W ten sposób autor/redaktor *Apokalipsy zwierząt* uwypukla prawdę, że Judę Machabeusza wspomagają istoty niebiańskie i sam Bóg. Co więcej, przedstawienie walk Judy w świetle cudownych wydarzeń towarzyszących jego działalności wskazuje, że zwycięstwa odnoszone nad wrogami stały się możliwe dzięki partycypacji w wojnie istot niebiańskich oraz interwencji Boga wspomagającego walczących⁴⁰.

W 1 Hen 90,16–17 następuje przejście od opisu działalności Judy Machabeusza do przedstawienia wojny eschatologicznej⁴¹. W w. 16 wystąpienie dzikich ptaków (= narody pogańskie) oraz dzikich owiec (= apostaci żydowscy) skierowane przeciwko baranowi (= Juda Machabeusz) jest ukazane jako ostateczny atak sił zła reprezentowanych przez narody pogańskie (zob. Dn 12,1; 1QM 1,11–12; 1QH 11,29–34), co jest zakorzenione w biblijnej tradycji o antagonizmie istniejącym między Izraelem a innymi narodami (np. Ez 38–39; Jl 4; Za 12–14; Ps 2,1–2)⁴². Obecny w literaturze apokaliptycznej motyw wystąpienia wrogich sił nawiązuje do przekonania, że zanim nastąpi ostateczna interwencja Boga i wybawienie ludu Bożego musi nastąpić czas dla wszystkich uciążliwy i trudny do przetrwania⁴³. Różnie przedstawiano formę i zakres tej próby. Ucisk i prześladowanie odnoszą się przede wszystkim do Izraela, ale zachwiany zostaje również porządek całego wszechświata, co przejawia się w nasileniu kataklizmów o charakterze kosmicznym, którym towarzyszą wojny i niepokoje społeczne na ziemi⁴⁴. W 1 Hen 90,17 znajdu-

⁴⁰ Zob. tamże, s. 76.

⁴¹ Uczni różnią się w precyzyjnym wyodrębnieniu przejścia od opisu historycznego do wizji apokaliptycznej. Milik (*The Books of Enoch*, s. 44) uważa, że w 90,16 kończy się opis wydarzeń historycznych, natomiast w następnym wierszu (90,17) następuje przejście od historycznej do apokaliptycznej części księgi; zob. też J.C. VanderKam, *Enoch*, s. 163. Tiller (*A Commentary on the Animal Apocalypse*, s. 364) sądzi, że w 90,16 zaczyna się apokaliptyczna przepowiednia, tekst w 90,17 stanowi granicę między obecnym czasem a czasem przyszłym, natomiast czasy eschatologiczne, a więc opis ostatecznej interwencji Boga rozpoczyna się w 90,18. Nickelsburg (*1 Enoch I*, s. 400) przyjmuje, że 90,16 zawiera moment przełomowy w opisie wydarzeń.

⁴² Zob. E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ*, red. G. Vermes i in., tłum. T.A. Burkill i in., t. 2, Edinburgh 1995, s. 525; M. Parchem, *Ostateczne zwycięstwo Boga*, s. 253–260.

⁴³ Zob. M. Hengel, *The Zealots*, s. 245–246.

⁴⁴ Motyw nasilającego się zła poprzedzający ostateczne wybawienie jest jednym z podstawowych elementów wydarzeń czasów ostatecznych, który występuje w późniejszych pismach apokaliptycznych, zarówno w tradycji żydowskiej, jak i chrześcijańskiej. Zob. P. Volz, *Die Eschatologie der jüdischen Gemeinde im neutestamentlichen Zeitalter*, Tübingen 1934, s. 147–163; H.L. Strack, P. Billerbeck, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*, t. 4, s. 977–986; G.F. Moore, *Judaism in the First Centuries of the Christian Era: The Age of Tannaim*, t. 2, Peabody 1997 (wyd. 1 – 1927), s. 361–363; J. Klausner, *The Messianic Idea in Israel from Its Beginning to the Completion of the Mishnah*, tłum. W.F. Stinespring, New York 1955,

je się wzmianka o tym, że ostatnich dwunastu pasterzy dokonało większego zniszczenia niż wszyscy ich poprzednicy. Ta informacja odnosi się do ostatniego etapu dziejów ludzkości, który charakteryzuje się nasileniem przemocy wobec Izraela i szerzeniem się zła na ziemi na skalę dotąd niespotykaną. Dla autora/redaktora *Apokalipsy zwierząt* panowanie Seleucyów jest okresem największego nasilenia zła. Podobny motyw pojawia się również w Dn 7–12. Ostateczny atak wrogich sił jest efektem narastania zła, co w konsekwencji prowadzi do końcowego rozstrzygnięcia, a więc wojny eschatologicznej i interwencji Boga. W 1 Hen 90,17 niebiański pisarz (= Michał) przedstawia Bogu ogrom zła popełnionego przez ostatnich dwunastu pasterzy wobec owiec, co staje się bezpośrednią przyczyną włączenia się Boga do wojny.

W 1 Hen 90,18–19 znajduje się opis ostatecznej interwencji Boga, wojny eschatologicznej oraz jej rezultatów. W 90,18 Bóg wspomaga walczące owce („Pan owiec przyszedł do nich”) pokonując i unicestwiając wrogów. Walczący Bóg wywołuje trzęsienie ziemi niszczące wszystkie wrogie siły, które zgromadziły się przeciwko Izraelowi w ostatecznej bitwie. W ostatnim wierszu (90,19) jest mowa o udziale ludzi w ostatecznej bitwie, którym siły do walki udziela Bóg, co wyraża metafora miecza, danego owcom, by walczyły z dzikimi zwierzętami. Chociaż pomiędzy w. 18 a w. 19 można byłoby dopatrzeć się pewnej niekonsekwencji, to jednak wrażenie istnienia sprzeczności znika, gdy uwzględni się fakt, że zagłada wrogów, którzy dzięki interwencji Boga zostali pochłonięci przez rozstępującą się ziemię (90,18) odnosiła się jedynie do tych, którzy bezpośrednio uczestniczyli w bitwie, natomiast dalsza walka owiec z dzikimi zwierzętami (90,19) najprawdopodobniej polega na pościgu za pokonanymi i uciekającymi z pola bitwy nieprzyjaciółmi. Istnieje również taka możliwość, że walka owiec z dzikimi zwierzętami trwająca jeszcze po bitwie odnosi się do wrogów, którzy bezpośrednio nie uczestniczyli w bitwie⁴⁵. W każdym bądź razie jest pewne, że ani w bitwie, ani też w czasie pościgu nie zostały zgładzone wszystkie dzikie zwierzęta, ponieważ w 1 Hen 90,30 mówi się, że zwierzęta składają hołd owcom. Pomimo pewnych trudności w interpretacji 1 Hen 90,19, można stwierdzić, że po pokonaniu i unicestwieniu wrogów Izraela biorących udział w bitwie, Bóg udzielił Izraelowi siły do ścigania i zagłady innych nieprzyjaciół.

s. 440–450; S. Mowinckel, *He That Cometh*, tłum. G.W. Anderson, Oxford 1959, s. 272–273; E. Schürer, *The History of the Jewish People*, t. 2, s. 514–515.

⁴⁵ Zob. J.C. VanderKam, *Enoch*, s. 163; G.W.E. Nickelsburg, *1 Enoch 1*, s. 401. Tiller sugeruje, że tekst w 1 Hen 90,18–19 może nawiązywać do Joz 11,11–4, gdzie po pokonaniu i zniszczeniu wrogów w bitwie, Jozue cofnął się do miasta i wymordował jego mieszkańców. Zob. P.A. Tiller, *A Commentary on the Animal Apocalypse*, s. 72.

5. UDZIAŁ BOGA W WOJNIE WEDŁUG 1 HEN 90,13-19

W 1 Hen 90,13-19 Bóg włącza się bezpośrednio do walki prowadzonej przez Judę Machabeusza, wspieranego przez Michała, co skłania wrogów do ucieczki (90,15). Bóg również interweniuje w wojnę eschatologiczną, w której wrogowie zostają pokonani, a ostateczna bitwa kończy się zwycięstwem owiec, tj. Izraela (90,18-19)⁴⁶. Ten dwuetapowy udział Boga w walce odpowiada dwufazowemu opisowi wojny w 1 Hen 90,13-19, gdzie najpierw przedstawione są walki Judy Machabeusza (90,13-15), które przeradzają się w wojnę eschatologiczną (90,16-19).

Bóg jest w 1 Hen 90,13-19 obdarzony tytułem „Pan” (w. 17), a cztery razy zostaje nazwany „Panem owiec” (ww. 14.15.17.18). Jest to określenie charakterystyczne dla *Apokalipsy zwierząt*, występujące w tekście etiopskim 28 razy⁴⁷. W jednym z zachowanych fragmentów aramejskich (4Q204 frag. 4, linii 4; = 4QEn^c) ten tytuł pojawia się jako **נַרְאָ עֵנָא**, „Pan stada (owiec)”⁴⁸. Grecki odpowiednik tego określenia pojawia się dwukrotnie w zachowanych fragmentach tekstu greckiego jako ὁ κύριος τῶν προβατῶν w 89,42.45⁴⁹. Pojawiający się czterokrotnie w 1 Hen 90,13-19 tytuł „Pan owiec”, tj. Bóg Izraela, podkreśla królewską władzę Boga nad Izraelem (zob. 1 Hen 90,20), która polega na świadczeniu pomocy swemu ludowi, zwłaszcza pomocy militarnej. Autor/redaktor *Apokalipsy zwierząt*, przedstawiając bezpośredni udział Boga w walce na rzecz Izraela, podkreśla również przekonanie o Jego funkcjach jako Sędziego, który karze i unicestwia wrogów Izraela, oraz jako Zbawcy, który ocala swój lud i ratuje go od wszelkich zagrożeń.

5.1. PIERWSZA INTERWENCJA (1 HEN 90,15)

Opis teofanii w 1 Hen 90,15 jest wzorowany na opisach wydarzeń historycznych z czasów machabejskich, zwłaszcza bitwy pod Karnaim (1 Mch 12,20-23) oraz bitwy pod Bet-Sur (2 Mch 11,6-12). Niewykluczone, że teo-

⁴⁶ Zob. M. Hengel, *Judaism and Hellenism*, s. 188.

⁴⁷ M. Black, *The Book of Enoch*, s. 265.

⁴⁸ Zob. J.T. Milik, *The Books of Enoch*, s. 204; K. Beyer, *Die aramäischen Texte vom Toten Meer samt den Inschriften aus Palästina, dem Testament Levis aus der Kairoer Genisa, der Fastenrolle und den alten talmudischen Zitaten*, Göttingen 1984, s. 245. Tytuł **נַרְאָ עֵנָא**, „Pan stada (owiec)” pojawia się prawdopodobnie jeszcze w 4Q206 frag. 4, kol. 2, linii 21 (= 4QEn^c), gdzie zachowała się jedynie pierwsza litera, co jest rekonstruowane jako **נַרְאָ עֵנָא**. Zob. J.T. Milik, *The Books of Enoch*, s. 241; K. Beyer, *Die aramäischen Texte*, s. 244.

⁴⁹ Zob. M. Black, *Apocalypsis Henochi Graece* (PVTG 3), Leiden 1970, s. 36-37. Zob. też M. Black, *The Book of Enoch*, s. 267-268.

fania w 90,15 jest oparta na relacjach dotyczących militarnych interwencji Boga w historii Izraela, które pojawiają się w tradycji biblijnej (np. Wj 14,14.25; Pwt 1,30; 3,22; 20,4; Joz 10,14.42; 23,3.10; Ne 4,14; Za 14,3), gdzie Bóg jest przedstawiany jako Wojownik walczący dla/za Izraela⁵⁰. Za takim rozumieniem może przemawiać fakt, że militarna interwencja Boga, określana tutaj jako Jego „przyjście”, podobnie jak w w. 18, pojawia się w *Apokalipsie zwierząt* jeszcze dwukrotnie, mianowicie w 89,16.20, gdzie odnosi się do wydarzeń związanych z wyjściem z Egiptu.

Włączenie się do walki Boga jest odpowiedzią na wołanie barana o pomoc (90,13). Owocem modlitwy Judy Machabeusza jest najpierw wsparcie Michała (90,14), a następnie bezpośrednia pomoc samego Boga (90,15). Warto dostrzec podobieństwo uczestników i przebiegu wojny w *Regule wojny* z Qumran, gdzie synów światłości wspiera Michał/Książę światłości razem z istotami niebiańskimi, a w ostatnim etapie włącza się do walki sam Bóg, co w rezultacie prowadzi do zwycięstwa nad wszystkimi wrogami (1QM 18,1–5).

O działaniu Boga w 1 Hen 90,15 autor/redaktor pisze: „Pan owiec przyszedł do nich w gniewie”. Gniew Boga jest tutaj synonimem Jego interwencji, jak również staje się przyczyną podjęcia przez Boga działań o charakterze militarnym. W tradycji biblijnej rzeczownik אָר , „gniew”, często odnosi się do Boga; występuje w kontekście wydarzeń historycznych i staje się motywem postępowania Boga w stosunku do Izraela. Jest również używany na określenie Bożego działania skierowanego przeciwko narodom pogańskim. W Ps 56,8 autor woła: „w gniewie (בְּאַר) powal narody, o Boże!” (zob. też Mi 5,14; Ha 3,12), zaś prorok Izajasz, wykorzystując terminologię charakterystyczną dla teofanii, zapowiada zagładę narodów z powodu nadchodzącego gniewu (אָר) Boga (Iz 30,27–30). W *Regule wojny* dwukrotnie konflikt czasów ostatecznych jest ukazany jako אָר בְּאַר , „gniew Boga” (1QM 4,1; 6,3). Warto zwrócić uwagę na fakt, że w *Midraszu dotyczącym czasów ostatecznych* „gniew” jest określeniem działania Boga przeciwko wrogom: „[...synowie Be]liala, aby zgładzić ich w swojej wściekłości” (4Q177 11,9). Bóg jest tutaj podmiotem działania, którego celem jest całkowite unicestwienie sił zła określonych jako „synowie Beliala”. Karząca interwencja Boga jest reakcją na zagrożenie, jakim jest Belial dla synów światłości. Wskazuje na to zwrot בְּחַרוֹנוֹ , „w swojej wściekłości”, w którym przyimek ב wyraża okoliczność (zob. 1QH 17,3: בְּאַר , „w gniewie”)⁵¹. Innymi słowy, Bóg sprowokowany wrogim działaniem Beliala

⁵⁰ Zob. M. Parchem, *Ostateczne zwycięstwo Boga*, s. 11–15.

⁵¹ Zob. Y. Thorion, *Die Syntax der Präposition ב in der Qumranliteratur*, RQ 12 (1985), s. 29; A. Steudel, *Der Midrasch zur Eschatologie aus der Qumrangemeinde (4QMidrEschat^{a,b}): Materielle Rekonstruktion, Textbestand, Gattung und traditionsgeschichtliche Einordnung des durch 4Q174 ('Florilegium') und 4Q177 ('Catena A') repräsentierten Werkes aus den Qumran-funden (STDJ 13)*, Leiden 1994, s. 114.

unicestwia siły zła, ratując tym samym synów światłości. Podobny zamysł odczytujemy również w 1QH 11,28: „wylanie gniewu (חמה) na tych, którzy się ukrywają, i czas wściekłości (ויקץ חריון) przeciwko każdemu (należącemu do) Beliala”. Mowa tu o nadejściu sądu Boga i Jego kary wobec bezbożnych (1QH 11,26–28)⁵².

Rezultatem interwencji Boga mającej charakter teofanii jest ucieczka wszystkich wrogów: „a ci wszyscy, którzy go (tj. Pana owiec) zobaczyli, uciekli”. Motyw paniki wśród wrogów (której skutkiem jest ich ucieczka) wywołanej militarną aktywnością Boga, pojawia się w Za 14,12–13 w kontekście zniszczenia narodów atakujących Jerozolimę: „a taka będzie klęska, którą porazi JHWH wszystkie narody, które ruszyły do walki przeciwko Jerozolimie [...]. W tym dniu będzie wielka panika za sprawą JHWH (מהומה יהוה) wśród nich”. W podobnym duchu wypowiada się prorok Izajasz: „bo to jest dzień paniki (מהומה יום), zdeptania i rozsypki, za sprawą Pana, JHWH zastępów” (Iz 22,5; zob. też Wj 14,25; Iz 33,3). Wzmianka o panice i ucieczce wrogów jako skutku teofanii pojawia się w opisie bitwy pod Karnaim: „[...] przerażenie i strach opanowały nieprzyjaciół, gdyż objawił się Ten, który wszystko widzi. Rzucili się do ucieczki, każdy w inną stronę [...]” (2 Mch 12,22). W *Regule wojny* na jednym ze sztandarów przeznaczonych na czas, gdy uczestnicy wojny „będą przystępować do bitwy”, a więc gdy będą prowadzili walkę, znajduje się napis אל מהומה, „panika Boga”, tj. panika wywołana przez Boga (1QM 4,7).

Trudności interpretacyjne wzbudza wyrażenie odnoszące się do klęski uciekających wrogów: „i wszyscy oni upadli w ciemność sprzed jego oblicza” (1 Hen 90,15)⁵³. Wydaje się, że pojawiająca się w większości manuskryptów lekcja „w cień / w jego cień” (etiop. westa şelālot / westa şelālotu), która sprawia, że tekst jest niejasny, wynika z błędu kopisty, ponieważ zwrot „w jego cień” w odniesieniu do Boga wyraża Jego protekcję i pomoc (zob. np. Lm 4,20; Oz 14,8), co w tym kontekście jest nieco dziwne i niezrozumiałe. Prawdopodobnie właściwa lekcja zachowała się w jednym rękopisie (T⁹), która brzmi „w ciemność” (etiop. westa şelmat)⁵⁴. Odpowiednikiem etiopskiego słowa şelmat jest hebrajski termin צלמיה (od צלם II, „być ciemnym”), „ciemność; świat podziemny”, który w tradycji biblijnej metaforycznie określa śmierć i pobyt w świecie podziemnym, tj. szeolu (np. Hi 3,5; 10,21–22; Ps

⁵² Zob. M. Parchem, *Ostateczne zwycięstwo Boga*, s. 399–400.

⁵³ Zob. A. Dillmann, *Das Buch Henoch*, s. 281; J. Flemming, L. Radermacher, *Das Buch Henoch* (Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte 5), Leipzig 1901, s. 119; M.A. Knibb, *The Ethiopic Book of Enoch*, t. 2, s. 213.

⁵⁴ Tak m.in. L. Isaac, *1 (Ethiopic Apocalypse of) Enoch*, s. 70; M. Black, *The Book of Enoch*, s. 81; G.W.E. Nickelsburg, *1 Enoch 1*, s. 388.

23,4; 107,10; Iz 9,1)⁵⁵. Jeśli taka lekcja oraz jej interpretacja jest właściwa, to wzmianka o upadku nieprzyjaciół „w ciemność”, występująca w 1 Hen 90,15, wyraża zagładę wrogów i ich całkowite unicestwienie. Pojawiający się w kontekście militarnych działań motyw ucieczki sprzed oblicza Boga uwypukla całkowitą klęskę wrogów. W Lb 10,35 autor wzywa: „powstań, o JHWH, i niech się rozproszą Twoi wrogowie, i niech uciekną sprzed Twego oblicza ci, którzy Ciebie nienawidzą”, zaś w Ps 68,2 psalmista stwierdza: „Bóg powstaje, rozpraszają się Jego wrogowie, i uciekają sprzed Jego oblicza ci, którzy Go nienawidzą” (zob. też 1 Sm 11,11). Podobna myśl pojawia się w 4Q491 frag. 8–10, kol 1, linia 14: „[...]przed tobą będą rozproszeni wszyscy synowie ciemności” (= 1QM 14,16–17).

5.2. DRUGA INTERWENCJA (1 HEN 90,18)

Opis interwencji Boga w czasie wojny eschatologicznej (1 Hen 90,18), dzięki której włącza się On bezpośrednio do walki, autor/redaktor *Apokalipsy zwierząt* rozpoczyna – podobnie jak w przypadku pierwszej interwencji (1 Hen 90,15) – od zdania: „Pan owiec przyszedł do nich”. Trudno jednoznacznie stwierdzić, do kogo odnosi się wyrażenie „do nich”. Wydaje się, że w 1 Hen 90,18 występuje ono w znaczeniu „przeciwko nim”, tj. przeciw wszystkim dzikim ptakom i dzikim owcom zgromadzonym do walki z baranem, o których wspomina się uprzednio (90,16)⁵⁶. Innymi słowy, Bóg, włączając się do walki, występuje przeciwko wrogom owiec. Na taką interpretację wskazuje podobna sytuacja przedstawiona w 1 Hen 90,15, gdzie Pan owiec przychodzi „do nich w gniewie”, tj. występuje przeciwko wspomnianym wrogom (90,13).

Autor/redaktor *Apokalipsy zwierząt* zaznacza, że narzędziem Pana owiec jest „laska jego gniewu”. W tekstach biblijnych termin „laska” oznacza wyposażenie pasterza, tj. „laskę, kij, różgę” (np. Ez 20,37; Mi 7,14; Ps 23,4), lub też stanowi symbol władzy i insygnium królewskie, tj. „berło” (np. Ps 2,9; 45,7; Iz 14,5; Ez 19,11.14; Am 1,5.8; Za 10,11). Kilkakrotnie w kontekście królewskiej władzy Boga mówi się o „lasce” jako narzędziu Jego sądu i kary (np. Iz 11,4; Ps 2,9). W Iz 10,5 Asyria jest ukazana jako narzędzie karzącego gniewu Bożego wobec Izraela. Prorok nazywa ją „laską mojego [Bożego] gniewu”, w rękę której znajduje się „różga mojej [Bożej] wściekłości”. W Lm 3,1 autor skarży się, że dotknęła go „laska jego [Boga] gniewu”, co sugeruje, że karząca działalność Boga jest bezpośrednią przyczyną jego cierpienia, mimo że

⁵⁵ Zob. H. Niehr, חַלְמָוֶת *šalmāwet darkness, underworld*, TDOT XII, s. 396–399. Zob. też A. Dillmann, *Lexicon Linguae Aethiopicae*, Leipzig 1865, s. 1259.

⁵⁶ Zob. G.W.E. Nickelsburg, *1 Enoch 1*, s. 401. Innego zdania jest Tiller, który uważa, że zwrot „do nich” odnosi się do owiec, tj. Pan owiec przychodzi do owiec, aby wziąć je w opiekę i obronić przed wrogami. Zob. P.A. Tiller, *A Commentary on the Animal Apocalypse*, s. 364.

cierpiący nie poczuwa się do winy (por. Prz 22,8; Hi 9,34)⁵⁷. Przedstawiony w 1 Hen 90,18 obraz Boga posługującego się „laską swego gniewu” wskazuje, że militarna działalność Boga ma charakter sędowniczy i karzący, co wynika z Jego królewskiej władzy (zob. 90,20).

Jak słusznie zauważa G.W.E. Nickelsburg, militarne działanie Boga w 1 Hen 90,18, gdzie stwierdza się, że Pan owiec laską swego gniewu „uderzył ziemię”, przypomina wypowiedź z Iz 11,4: „uderzy ziemię laską swych ust, a tchnieniem swych warg zabije niegodziwca”⁵⁸. Według Iz 11,4 działalność postaci mesjańskiej ma przede wszystkim charakter sędowniczy, chociaż nie wyklucza się zapewne również aktywności militarnej. W *Peszerze do Księgi Izajasza* z Qumran w kontekście ostatecznej bitwy z wrogami jest mowa o działalności postaci mesjańskiej mającej charakter sędowniczy i militarny, przy czym bardziej akcentuje się prowadzenie przez nią działań zbrojnych (4Q161 frag. 7–10, kol. 3, linie 22–29; por. PsSal 17,35; 2 Tes 2,8)⁵⁹.

Opis katastrofy wywołanej interwencją Boga przypomina trzęsienie ziemi, które zgładzi wszystkich wrogów zgromadzonych przeciwko Izraelowi w ostatecznej bitwie. Jednakże wzmianka o tym, że ziemia przykryła wrogów oznacza, że powróciła ona na swoje dawne miejsce, co nie do końca odpowiada realnemu zjawisku trzęsienia ziemi. Według 1 Hen 90,18 ziemia rozstępuje się, wrogowie wpadają do niej, a następnie ziemia ich przykrywa. Wydaje się, że autor 1 Hen 90,18 wykorzystując motyw trzęsienia ziemi, chciał raczej uwypuklić cudowny charakter pokonania wrogów dokonany przez Boga niż opisać sposób w jaki to się stało. Motyw pochłonięcia przez ziemię pojawia się również w 1 Hen 99,2: „biada wam, którzy zmieniacie słowa prawdy, i wypaczacie wieczne przymierze, i uważacie siebie za będących bez grzechu; ci zostaną pożarci przez ziemię”. Opis katastrofy w 1 Hen 90,18 przypomina zagładę Koracha i jego zwolenników (Lb 16,31–33)⁶⁰. Nieco dziwne wydaje się wyrażenie „zatonęły w ziemi” w odniesieniu do dzikich ptaków i dzikich owiec. Etiopski czasownik *tasatmu*, któremu odpowiada hebrajski *צללו* i grecki *ἔδυσαν*, oznacza „zostali zanurzeni w wodzie; utopili się; zatonęli”, kilkakrotnie w *Apokalipsie zwierząt* odnosi się do potopu (np. 1 Hen 83,4,7; 89,6). Wydaje się, że motyw „zatonienia” wrogów jest aluzją do kary potopu, mającej charakter sądu nad bezbożnymi (zob. Rdz 6,12–13; 7,19–23), oraz

⁵⁷ Zob. H.J. Zobel, *שֹׁבֵט* *šəḇeṭ* rod, staff; tribe, TDOT XIV, s. 303–309; G.W.E. Nickelsburg, *1 Enoch 1*, s. 401.

⁵⁸ Zob. G.W.E. Nickelsburg, *1 Enoch 1*, s. 401.

⁵⁹ Zob. J.J. Collins, *The Scepter and the Star. The Messiahs of the Dead Sea Scrolls and Other Ancient Literature* (ABRL), New York 1995, s. 57–58; M. Parchem, *Ostateczne zwycięstwo Boga*, s. 373–378.

⁶⁰ Zob. R.H. Charles, *Book of Enoch*, s. 258; P.A. Tiller, *A Commentary on the Animal Apocalypse*, s. 364; M. Black, *The Book of Enoch*, s. 277; G.W.E. Nickelsburg, *1 Enoch 1*, s. 401.

zagłady w morzu Egipcjan ścigających Izraelitów (zob. Wj 15,10–12)⁶¹. Opis zagłady Egipcjan (= wilków) ścigających Izraelitów (= owiec) w 1 Hen 89,21–27 kończy się stwierdzeniem, że „wszystkie wilki, które ścigały owce, zginęły i utopiły się” (89,27). Warto zauważyć, że w jednym z zachowanych aramejskich fragmentów znajduje się jeszcze dopowiedzenie, mianowicie: *דפר עליהון מן מים* [ו], „i wody przykryły ich” (4Q206 frag. 4, kol. 3, linia 15). Wydaje się, że dla autora *Apokalipsy zwierząt* zagłada Egipcjan w morzu (89,27) jest antycypacją unicestwienia wszystkich wrogów w ostatecznej bitwie (90,18)⁶². Podobieństwo katastrofy w 1 Hen 90,18 do zagłady Koracha i jego zwolenników oraz Egipcjan przedstawia następujące zestawienie:

1 Hen 90,18	Lb 16,31–33	Wj 15,10–12
<p>I patrzyłem, aż Pan owiec przyszedł do nich i wziął w swoją rękę laskę swego gniewu i uderzył nią ziemię; i ziemia rozstąpiła się, a wszystkie zwierzęta oraz ptaki nieba odstąpiły od owiec i zatonęły w ziemi, ta zaś przykryła ich.</p>	<p>³¹ [...] ziemia rozstąpiła się pod nimi. ³² Ziemia otworzyła swoją paszczę i pożarła ich samych, ich rodziny i wszystkich ludzi, którzy byli z Korachem, wraz z całym ich majątkiem. ³³ I wpadli żywcem oni sami i cały ich majątek do szeolu, ziemia zaś przykryła ich.</p>	<p>¹⁰ Powiałeś tchnieniem Twoim i przykryło ich morze, zatonęli jak ołów w wodach potężnych. ¹¹ [...] ¹² Wyciągnąłeś swoją prawą rękę, pożarła ich ziemia.</p>

W wyniku militarnej interwencji Pana owiec, przypominającej trzęsienie ziemi, wszystkie zwierzęta i ptaki nieba uczestniczące bezpośrednio w bitwie zostały pokonane i unicestwione. Znaczenie wyrażenia „wszystkie zwierzęta oraz ptaki nieba odstąpiły od owiec” nie jest jasne, ale można przypuszczać, że kryje się w tym stwierdzeniu przekonanie, że zwierzęta i ptaki wpadły do ziemi, natomiast owce pozostały na powierzchni⁶³. Innymi słowy, pokonanie i unicestwienie wrogów staje się równoczesnym ocaleniem owiec.

5.3. POMOC BOGA DLA WALCZĄCYCH OWIEC (1 HEN 90,19)

W 1 Hen 90,19 stwierdza się, że owcom został dany miecz, dzięki czemu mogą one w dalszym ciągu kontynuować walkę, ścigając i zabijając wszystkie

⁶¹ Zob. P.A. Tiller, *A Commentary on the Animal Apocalypse*, s. 365; M. Black, *The Book of Enoch*, s. 277; G.W.E. Nickelsburg, *1 Enoch 1*, s. 401.

⁶² Zob. J.T. Milik, *The Books of Enoch*, s. 243; P.A. Tiller, *A Commentary on the Animal Apocalypse*, s. 286–287; G.W.E. Nickelsburg, *1 Enoch 1*, s. 379.

⁶³ Zob. P.A. Tiller, *A Commentary on the Animal Apocalypse*, s. 365.

dzikie zwierzęta i dzikie ptaki. Autor *Apokalipsy zwierząt* prezentuje w 1 Hen 90,19 tradycyjny przebieg bitwy, często spotykany w tekstach biblijnych oraz w źródłach pozabiblijnych, zwłaszcza w pismach qumrańskich, gdzie pierwszy etap stanowi zwycięstwo na polu bitwy, po którym następuje pościg i zabijanie uciekających z pola bitwy wrogów. Dla autora 1 Hen 90,19 ten drugi etap bitwy jest naturalną konsekwencją zwycięstwa na polu bitwy, a jednocześnie staje się potwierdzeniem ostatecznego zwycięstwa, które owce odniosły dzięki pomocy Boga (Jego bezpośredniej interwencji). Zarówno w tradycji biblijnej (np. Rdz 14,15; Joz 10,9–11; 11,7–8; Sdz 4,15–16; 1 Sm 7,10–11; 17,51–52; 2 Krn 14,11–12), jak i w pismach z Qumran (np. 1QM 9,5–6; 18,2–3.12; 4Q285 frag. 4, linie 6–7; 4Q161 frag. 7–10, kol. 3, linie 12–13), pościg jest przedstawiany jako kontynuacja wojny i bezpośrednie następstwo bitwy, a jego celem jest zniszczenie pokonanego wroga, będące równocześnie manifestacją całkowitego i ostatecznego zwycięstwa⁶⁴.

Bóg uzdalnia Izraela do zadania wszystkim wrogom ostatecznej klęski, co wyraża stwierdzenie, że „wielki miecz został dany owcom”. Bóg nie tylko wspiera walczące owce, włączając się bezpośrednio do walki i pokonując wrogów, ale również daje owcom siły do prowadzenia dalszych działań zbrojnych zmierzających do ostatecznego zwycięstwa. Chociaż wprost nie ma o tym mowy w 1 Hen 90,19, to bez wątplenia podmiotem działania jest tu sam Bóg, gdyż to On daje miecz owcom. Podobna sytuacja pojawia się w *Apokalipsie tygodni* (1 Hen 91,12), gdzie po sądzie, o którym wspomina się w 91,11, jest mowa o mieczu, który otrzymają sprawiedliwi i dzięki niemu pokonają grzeszników (zob. też 1 Hen 98,12; 99,16)⁶⁵. W zachowanym fragmencie aramejskim tekst brzmi następująco: „po tym nastanie ósmy tydzień, który jest [tygodniem] sprawiedliwości, w którym miecz zostanie dany wszystkim sprawiedliwym (ܕܪܒܗܐ ܗܗܝܗ ܒܗ ܗܪܝܐ ܒܠܚܘܠ ܩܫܝܬܝܢ) , aby przeprowadzić sprawiedliwy sąd nad wszystkimi bezbożnymi, i zostaną oni wydani w ich ręce” (4Q212 frag. 1, kol. 4, linie 15–16)⁶⁶.

P.A. Tiller, powołując się na tekst w 2 Mch 15,15–16, sugeruje, że motyw miecza jako daru Boga występujący w 1 Hen 90,19 (*Apokalipsa zwierząt*) i w 1 Hen 91,12 (*Apokalipsa tygodni*) należy do wspólnej tradycji dotyczącej niezwykłego miecza danego przez Boga, który umożliwia prześladowanemu

⁶⁴ Zob. C. Frevel, ܪܕܦ ܪܕܦ *rādāp pursue*, TDOT XIII, s. 343–346, 351; M. Parchem, *Ostateczne zwycięstwo Boga*, s. 151; P.A. Tiller, *A Commentary on the Animal Apocalypse*, s.365.

⁶⁵ Zob. M. Hengel, *The Zealots*, s. 273–274; P.A. Tiller, *A Commentary on the Animal Apocalypse*, s. 366; G.W.E. Nickelsburg, *1 Enoch 1*, s. 401.

⁶⁶ Tekst aramejski zob. J.T. Milik, *The Books of Enoch*, s. 266. Wersja etiopska różni się nieco od tekstu aramejskiego i brzmi: „po tym nastanie inny tydzień, ósmy który jest [tygodniem] sprawiedliwości i miecz zostanie mu dany, aby sprawiedliwy sąd mógł zostać przeprowadzony na tych, którzy czynią zło, i grzesznicy zostaną wydani w ręce sprawiedliwych”. Zob. M.A. Knibb, *The Ethiopic Book of Enoch*, t. 2, s. 219.

obronę przed agresorem⁶⁷. Choć trudno mówić o istnieniu tradycji „magicznego miecza”, motyw miecza jako daru występujący w 2 Mch 15,15–16 jest bardzo podobny do 1 Hen 90,19 oraz 1 Hen 91,12. W opisie wygłoszenia przez Judę Machabeusza mowy zachęcającej do walki z armią Nikanora, w której opowiada on swoim wojskom wizję otrzymania miecza od Jeremiasza autor 2 Mch stwierdza: „potem Jeremiasz wyciągnął prawą rękę, aby podać Judzie złoty miecz, dając zaś powiedział tak: weź ten święty miecz, dar od Boga, dzięki niemu pokonasz przeciwników” (2 Mch 15,15–16). W tradycji biblijnej oraz w dokumentach z Qumran „miecz Boży” jest określeniem Bożego działania, które przybiera formę sądu – jako prowadzenie akcji o charakterze militarnym. Zwrot „miecz JHWH / miecz Boga” wyraża karzące działanie Boga wobec wrogów (Pwt 32,41–42; Iz 34,6; Jr 47,6; 50,35–38; Ez 32,10; 1QM 15,3; 16,1; 19,4.11; 1QH 14,29–30) lub Izraela (Ez 21,13–22). Według Iz 31,8 Asyria zostanie pokonana od miecza, który nie jest ludzki (Iz 31,8; zob. 1QM 11,11–12). Niekiedy miecz jest narzędziem sądu Boga w czasach ostatecznych; między innymi w Iz 66,17 prorok zapowiada: „gdyż JHWH ogniem osądzi i swoim mieczem wszelkie ciało, tak iż będzie wielu zabitych (przez) JHWH” (zob. 4Q161 frag. 7–10, kol. 3, linia 26), a w Iz 27,1, gdzie wykorzystane są tradycje kananejskie o zwycięstwie Baala nad potworem morskim, czytamy, że Bóg ukarze swoim mieczem Lewiatana, który symbolizuje wszystkie siły wrogie Bogu. Interwencja Boga ukazana jako działanie Jego miecza ma charakter wyroku sądowego i akcji o charakterze zbrojnym, co nawiązuje do motywu przedstawiania Boga jako Wojownika. W hymnie wysławiającym Boga jako Wojownika, który znajduje się w *Regule wojny*, pojawia się wezwanie: „rozbij narody, twoich przeciwników, a twój miecz niech pożre ciało” (1QM 19,3–4; por. 12,11–12). Interesującą paralelą do 1 Hen 90,19 jest tekst w 1QH 14,29–30, w którym autor stwierdza: „a wtedy pospieszy miecz Boga w czasie sądu, i wszyscy synowie prawdy się ockną, aby unicestwić [synów] niegodziwości, i nie będzie już więcej żadnych synów winy”. Wzmianka o mieczu Boga wyraża tutaj przeświadczenie, że działanie Boga pobudza synów prawdy do walki, umacnia ich i umożliwia odniesienie zwycięstwa (por. Iz 42,13; 51,9; Ps 7,7; 44,24), zaś konsekwencją jest całkowite i ostateczne zniszczenia sił zła (zob. 1QM 14,7)⁶⁸. Na uwagę zasługuje tekst w 4Q161 frag. 7–10, kol. 3, linii 26, w którym na temat postaci mesjańskiej wspieranej przez Boga jest napisane, że „[wsz]ystkie ludy

⁶⁷ Zob. P.A. Tiller, *A Commentary on the Animal Apocalypse*, s. 366.

⁶⁸ Zob. O. Kaiser, הָרֶבֶץ hereb; הָרֶבֶץ hārab II sword, dagger, TDOT V, s. 161; J. Day, *God's Conflict with the Dragon and the Sea. Echoes of a Canaanite Myth in the Old Testament* (University of Cambridge Oriental Publications 35), Cambridge–New York 1985, s. 142–151; J. Carmignac, *Les Hymnes*, w: J. Carmignac, P. Guilbert (red.), *Les Textes de Qumrān. Traduits et annotés*, I, Paris 1961, s. 225; M.E. Fuller, *The Restoration of Israel. Israel's Re-gathering and the Fate of the Nations in Early Jewish Literature and Luke-Acts* (BZNW 138), Berlin 2006, s. 70; M. Parchem, *Ostateczne zwycięstwo Boga*, s. 351–359.

będzie sędzić jego miecz”, co sugeruje, że Mesjasz nie tylko będzie sędzić, tj. wyda wyrok skazujący wrogów, ale również stanie się wykonawcą kary. Innymi słowy, motyw miecza otrzymanego od Boga wskazuje, że działalność Mesjasza będzie miała charakter zarówno militarny, jak i sędowniczy⁶⁹.

Wzmianka o daniu owcom wielkiego miecza, a następnie o ich walce z dzikimi zwierzętami uwypukla uczestnictwo Izraela w militarnych działaniach podjętych przez Boga i mających charakter sądu nad narodami pogańskimi. Innymi słowy, w 1 Hen 90,19 (*Apokalipsa zwierząt*) przedstawia się wspólne działanie ludzi i Boga mające na celu unicestwienie sił zła, podobnie jak w 1 Hen 91,12 (*Apokalipsa tygodni*)⁷⁰. Bezpośrednia interwencja Boga oraz ostateczne zwycięstwo odniesione przez owce, których do walki uzdolnił Bóg, prowadzi do ich ocalenia, a w konsekwencji do ich wywyższenia (por. 1 Hen 90,33). W ten sposób opis wojny eschatologicznej w 1 Hen 90,13–19 wpisuje się w szeroko rozpowszechnioną w literaturze okresu Drugiej Świątyni, a zwłaszcza w pismach apokaliptycznych, tradycję akcentującą nagle przejście od czasu ucisku, który jest najczęściej przedstawiany jako atak sił zła na wspólnotę wierną Bogu, do zwycięskiej wojny, w której zostaje przeprowadzony sąd, siły zła zostają unicestwione i otwiera się nowa rzeczywistość, czyli czas zbawienia (np. Dn 7–12; 1QM; 1 Hen 104; TestMojż 10; TestJud 25; TestBen 10; 4 Ezd 7; 2 Bar 49–51)⁷¹.

PODSUMOWANIE

W *Apokalipsie zwierząt* (1 Hen 90,13–19) pojawia się opis wojny, której efektem jest pokonanie wszystkich wrogów Izraela. Analiza 1 Hen 90,13–19 wskazuje na złożony proces jego powstania, o czym świadczy występowanie w nim wielu podobieństw literackich wskazujących na istnienie dwóch paralelnych opisów wojny. Trudno jednoznacznie rozstrzygnąć problem istnienia „dubletu” w 1 Hen 90,13–19, ale wobec wielu hipotez najbardziej przekonujące wydaje się przypuszczenie, że oryginalny materiał ukazujący wojnę eschatologiczną (ww. 16–19) został poszerzony o opis militarnej działalności Judy Machabeusza (ww. 13–15). W rezultacie takiego poszerzenia w aktualnie zachowanej formie tekst w 1 Hen 90,13–19 prezentuje walkę prowadzoną w czasach machabejskich, która przybiera znamiona wojny o charakterze es-

⁶⁹ Szerzej na ten temat zob. M. Parchem, *Ostateczne zwycięstwo Boga*, s. 374–375.

⁷⁰ Zob. G.W.E. Nickelsburg, *1 Enoch 1*, s. 401.

⁷¹ Zob. M. Hengel, *The Zealots*, s. 274–275. Szerzej na temat prześladowania, a następnie wywyższenia sprawiedliwych zob. G.W.E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality, and Eternal Life in Intertestamental Judaism* (HTS 26), Cambridge–London 1972; M. Parchem, *Pojęcie królestwa Bożego w Księdze Daniela oraz jego recepcja w pismach qumrańskich i w apokaliptyce żydowskiej* (RSB 9), Warszawa 2002, s. 358–450.

chatologicznym. W ten sposób okres walk machabejskich jest ukazany jako przełomowy moment w dziejach ludzkości, stanowiący równocześnie inaugurację czasów eschatologicznych. Podobna zmiana perspektywy czasowej, mianowicie przejście od wydarzeń historycznych do rzeczywistości eschatologicznej, ma miejsce w innych pismach o charakterze apokaliptycznym (np. Dn 7–12; 1QM). Przedstawiony w 1 Hen 90,13–19 konflikt obejmuje sferę ziemską i sferę niebiańską, ponieważ uczestniczą w nim ludzie oraz istoty niebiańskie, zaś jego ostateczne rozstrzygnięcie jest zależne od Boga. Do sił dobra należą owce pod dowództwem barana (= armia dowodzona przez Judę Machabeusza), niebiański pisarz (= Michał) oraz sam Bóg, natomiast siły zła są reprezentowane przez pasterzy (= istoty niebiańskie), różne rodzaje drapieżnych ptaków i dzikie zwierzęta (= narody pogańskie) oraz dzikie owce (= apostaci żydowscy). Wojna rozgrywająca się między siłami dobra a siłami zła kończy się zwycięstwem owiec (= Izraela). W 1 Hen 90,13–19 z niezwykłą emfazą podkreśla się, że tryumf Izraela stał się możliwy dzięki militarnej interwencji Pana owiec (= Boga), który wspomaga Judę Machabeusza, uczestniczy w bitwie eschatologicznej i uzdalnia owce do prowadzenia walki, aż do całkowitego pokonania wrogów.